

## SELÇUKLU TEŞKİLÂTI'NIN MEMLÛKLERE TESİRİ

ALTAN ÇETİN\*

Türk devlet teşkilâtının İslâm âleminde kuvvetli ve bariz tesirler yapması, bilhassa, *Büyük Selçukî Devleti*'nin kuruluşundan sonradır: *Abbâsî* halifelerini nüfuzları altına aldıktan sonra, Mısır ve Suriye gibi Şiî *Fâtumî* halifelerinin hâkimiyet sahaları müstesna olmak üzere, İslâm dünyasının hâkimi olan ilk *Selçukî* sultanları, devlet müesseselerini çok sağlam olarak kurdular. Bunlar arasında *Sâsânî* ve İslâm menşeyinden gelenlerin yanı sıra, kısmen *Karahanlılar*'dan ve kısmen de Oğuz ananelerinden kökünü alan Türk müesseseleri de mevcuttu. Bu büyük devletin parçalanmasından sonra, yerine kâim olan muhtelif devletlerde- meselâ, *Harizmşahlarda*, Suriye, İran ve *Anadolu Selçukîlerinde*, *Atabeylerde*, *Eyyübîlerde*, sonraları *Memlûklerde*- Türk menşeyinden gelen müesseseleri görmek kabildir<sup>1</sup>. *Mısır Memlûkleri*'nin, devlet teşkilâtı husûsunda *Selçuklular*'ın tesiri altında kaldıkları çok açıktır. Onların varis oldukları *Eyyübîler*, *Selçuklular Devleti*'nin kollarından biri idi<sup>2</sup>. Bu makalede, Fuat Köprülü'nün *Selçuklu* tesiriyle ilgili mülâhazaları kaynakların ışığında bir nebze de olsa teferruatlandırılarak, konuya ışık tutulacaktır. Ayrıca *Memlûklerin* tevârüs eyledikleri tarihî arka planı ortaya koymak ve teşkilât tarihlerine bir katkıda bulunmak maksadıyla, elde edilebilen bilgiler dahilinde, *Selçuklu-Memlûk* teşkilâtları alâkaları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yapılırken ıstılahlardan başlanacak gidilebilecek yere kadar gitmeye çalışılacaktır. Ancak bizim maksadımız temas edilecek olan müesseselerin mufassal bir tarihini yazmak değildir. Böyle bir teşebbüs bu makalenin dar çerçevesine sığmayacağı gibi, bizi asıl mevzumuzdan da uzaklaştıracaktır. Burada *Selçuklu-Memlûk* irtibatını tebarüz ettirmek istediğimizden müesseselerden ancak genel hatlarıyla bahsetmekle iktifa ettik.

\* Dr., Gazi Üniv., Fen-Ed. Fak., Tarih Bölümü.

<sup>1</sup> Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bâzı Mülâhazalar*, İstanbul, 1981, s.183-184.

<sup>2</sup> Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1999, s.163.

## I- TEŞKİLÂTA DÂİR BAZI UNSURLAR

## A) SELÇUKLU GULÂMLARINDAN MISIR'DAKİ MEMLÛK NİZÂ-MINA

*Mısır'da kurulan Memlûkler Devleti, münhasıran "memlûk" (=gulâm) statüsündeki askerî zümreye dayalı siyasî bir teşekküldü. Bu devletin askerî teşkilâtının dayandığı tarihî kaynaklardan birisi Selçuklu askerî teşkilâttır. Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Türkmenler, yavaş yavaş devlet idaresinden ve ordudan tasfiye edilerek, yerlerine gulâm sistemine göre yetiştirilmiş olan kadrolar getirilmişti. Bunun en başta gelen sebebi, "saltanatın hanedanın ortak malı" olarak telâkki edilmesi şeklinde ifade edilebilecek olan Türk hâkimiyet anlayışının devlete verdiği zararın, tarihî tecrübe ile anlaşılmış olmasıdır. Buna mâni olmak için Tuğrul Bey, başlangıçtan itibaren merkeziyetçi bir devlet kurma gayreti içine girmişti. O, bu sebeple, İbrahim Ynal, Kutalmış ve Elbasan gibi Selçuk'un torunları olan şehzadelere özel bir hâkimiyet sahası tahsis etmemişti. Bununla beraber, Oğuz töresine göre, yaş icabı hukuken reisleri bulunan amcaları İnanç Yabgu ile devletin kuruluşunda ve askerî zaferlerde birinci derecede rolü olan Çağrı Bey'i hükümrانlık haklarından mahrum etmek doğru ve kolay bir iş değildi. Tuğrul Bey'den itibaren merkeziyetçi bir devlet mekanizması kurma gayretleri beylerin mukavemetleri ve isyanları ile karşılaşmış ve vâki mücadelede Türkmen beyleri aristokrasisinin nüfuzu tedricen kırılmış ve yerlerine kölelikten yetişen Türk emîrleri kumandan ve valiliklere yükseltilmiştir. Netice olarak Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'e ait olan miras Alparslan'a intikal ederek İnanç Yabgu'nun hakimiyetine son verilmiş, devletin birliği kurulmuş ve kimseye hâkimiyet hakkı bahşedilmemiştir. Bununla beraber Selçuklu sultanlarının merkeziyetçi bir devlet kurma gayretleri sadece yüksek makamlara yapılan tayinlere münhasır kalmış, ve Türkmen beylerinin nüfuzunu kırma ve Oğuz ileri gelenleri yerine Türk memlûklerini yerleştirme teşebbüslerine rağmen bünyede köklü bir değişiklik yapılmamıştı. Zirâ, köle menşeli emîrler (gulâmlar) görevlendirildikleri yerlerde "resmi bir memur" durumunda olup, insanlar üzerinde başkaca bir nüfuza sahip değillerdi. Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda da bunların büyük ve zengin iktâlarla kontrol edilmeyecek kadar güçlenmelerine izin verilmemiş ve bu nevi emîrler görevli bir âmir konumunda kalmışlardır. Devleti hanedan azasının müşterek malı kabul eden Türk anlayışını yıkmak, saltanat usûlünü değiştirmek, Büyük Selçuklu sultanlarının ciddi gayretlerine rağmen mümkün olmadığından, her sultanın ölümü bir taht*

kavgasına, mücadele veya parçalanmaya yol açıyordu. *Osmanlılar* müstesna olmak üzere, bütün Türk devletlerinde bu anlayışın sürmesi bu ananın ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

*Selçuklu* sultanlarının arazi idaresinde yapmaya çalıştığı düzenlemeler sadece merkezî otoriteyi sağlamayı hedeflemiyordu. *Selçuklular*, askerlerini ülkenin her tarafına dağıtarak toprağa bağlı bir ordu vücuda getirirken, devletin temelini teşkil eden bir kısım Türkmenlerin geçimini de temin ediyor ve memleketin imar ve idaresine de yeni bir yol buluyorlardı<sup>3</sup>. *İktâ* sistemiyle<sup>4</sup> devlet maaş ödemedi bir orduyu beslemekte, mühim bir Türkmen nüfusunu toprağa ve devlete bağlayarak iskân etmekte ve isühsalin artmasını, sağlamakta, halk ile hükümet arasında yeni askerî ve idârî bir kadro oluşturmakta idi<sup>5</sup>. *Büyük Selçuklu Devleti*ni kuran unsurun, devletin devamı için de, askerî kuvvetin esas olması zarureti vardı. Fakat, bir taraftan devletin henüz baş dayanağı olan bu göçebelere yeni şartlara uydurmak için onları ananevi hayat tarzı ve hakimiyet telâkkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan da eski hayatın verdiği alışkanlık sebebiyle devam eden yağma ve çapul faaliyetlerine son vererek, devlete bağlı yerleşik bir unsur hâline getirmek gerekiyordu. İşte *Selçuklu* devrinde toprağa bağlı bir ordunun kurulması, yani göçebelere arazi tevzi etmek suretiyle, askerî iktâların kuruluşu hadisesi bu ihtiyaç ve zaruretlerin askerî hedefler ile telifi, asker ve idareci unsurlar ile reaya arasındaki münasebet ve menfaatlerin ahenkleştirilmesi faaliyetinin neticesidir<sup>6</sup>. Zira ananevî usullerle bir devletin kaim ve daim olması mümkün gözükmemektedir. Her nevi nizamsız siyasî ve iktisadî etkinliğin talihsizliği, uzun devirler sürdürülememesidir. Er ya da geç kaynaklar tükenecek ve hazıra dağ dayanmayacaktır. Bu bakımdan ancak tarım toplumuna ait bir nizamın tesisi ve bu yolla siyasî, iktisadî ve askerî gücün payidar olması mümkündür. Bu bakımdan yarı-göçebe kültürün yerine yerleşik ve üretime dayalı bir sisteme ihtiyaç duyulmuştur. Bu yolla hem yarı-göçebe hayata dayalı çevrelerin gücü elinden alınacak, hem de yeni nizamın askerlerine yeni

<sup>3</sup> Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1997, s.309-131.

<sup>4</sup> "Hz. Peygamber çok sayıda kişiye değişik mülahazalarla iktâ vermiştir. Bu iktâların büyük bir kısmı Müslüman olmaları istenen kişilerin kalplerini İslâm'a ısındırmak, bir kısmı da toprakların daha verimli hale getirilmesini sağlamak amacıyla verilmiştir.", Mustafa Demirci, "İktâ", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.22, İstanbul, 2000, s.43. Bu şekilde İslâm devletinde ilk örnekleri görülen iktâ daha sonraki tarihî süreçte yeni boyutlar kazanarak devam etmiştir.

<sup>5</sup> Turan, a.g.e., s. 312.

<sup>6</sup> Osman Turan, "İktâ", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c.5-II, İstanbul, 1993, s.952; Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1993, s.69.



gelir kaynakları sağlanacaktır. Bu bakımdan *askerî iktâ* nizamıyla Türkler kendi çağlarına uymakta gösterdikleri bu başarıyla hem coğrafya hem de tarihe tutunma imkânını elde etmişlerdir.

Ortaçağlar boyunca, Türk-İslâm devletleri ordularında, köle statüsünde ki Türkler büyük ölçüde istihdam edildikleri için *Selçuklu* ordusundaki hür Türkmenlerin yerini zamanla *gulâmların*<sup>7</sup> alması *Büyük Selçuklu Devletinin* tekamül ederek klasik bir Türk-İslâm devleti<sup>8</sup> hâline gelmesinin tabii neticesi olarak sayılmaktadır<sup>9</sup>. Bilindiği kadarıyla *gulâm* düzeni *Selçuklulara Sâ mânî*lerden geçmiştir<sup>10</sup>. *Büyük Selçuklu* devletinde *gulâm*lıktan yetişmiş, sarayda veya orduda muayyen bir rütbeye ve dereceye ulaşmış askerî erkân görev almıştır. Bunlar devletin ve hükümdarın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bu itibarla hazerde ve seferde onların oynadıkları roller pek büyüktü<sup>11</sup>. *Büyük Selçuklu* ordusunun üç ana kısmından birini *gulâmân-ı saray* denen bu grup oluşturuyordu<sup>12</sup>. *Selçukluların* siyasî ve kültürel bakımdan devamı olan diğer tâbi devletlerde de *gulâm* sistemi görülmektedir. Meselâ, *Kirman Selçuklu* devletinde ordunun ikinci büyük kısmını *gulâm*lar teşkil ediyordu. Bu gu-

<sup>7</sup> Sadr ed-Din Ebû el-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyinî, *Ahbâr ed-Devlet es-Selcu-kiyye*, (Ter. Necati Lügal), Ankara, 1999, s.107; el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rudegi İbn Bibi, *el-Evâmîru'l-Alâiye fi Umuri'l-Alâ'iye*, (Ter. Mürsel Öztürk), c.1, Ankara, 1996, s. 55, 61, 227, 237, 252, 279, 292, 390; c.2, 25, 27, 34, 93, 99, 105, 117, 123, 125, 129, 138, 139, 248; Mahmud b. Muhammed Aksarayî, *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*, (Tah. Osman Turan), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1362, s.17, 86, 188, 325.

<sup>8</sup> İbn Haldun, bu durumu bütün açıklığı ile hiçbir izaha veya tefsire gerek bırakmadan şöyle tespit etmiştir; "Devletin başında bulunan kimse kendi akraba ve toplulukları olan kavminin ve kendisine arka olanların kuvvet ve yardımlarıyla devlet kurabilir. Bu devletin ilk devresidir. Devlet ikinci devresinde onları istibdadı altına alarak, hükümdar ululuğu ancak kendi şahsında topladıktan ve onları (akraba ve topluluklar) devlet işlerinde ortak olmaktan uzaklaştırdıktan sonra devleti kuran bu kişiler, hükümdarın düşmanı olurlar. Hükümdar bunların kuvvetini kırarak devlet idaresinden uzaklaştırmak için kendi neslinden olmayan yardımcıları aramağa mecbur olur. Gerçek şeref ve asaleti ancak asabiyet erbabına, yani arkalarında kendilerine yardım edecek kuvvet ve şevket sahibi uruğ ve akrabaları olanlara mahsustur. Arkalarında kudretli uruğ ve akrabaları olan şeref ve asalet sahipleri kendi kavimlerinden olmayanları kendi terbiye ve hizmetlerine kabul eder veyahut onlara yardım etmeyi ve himaye etmeyi üzerlerine alırlar, yahut esir ederek ve satın alarak onlara sahip olurlar, yahut azad ederek bunları kendilerine intisap ettirirler. Bu intisap edenlerin intisapları akrabalık yerini tutar. Mensup oldukları kişiler yardım ve arka olmak hususunda, sahiplerinin neseplerine mensup olanlar gibi sayılırlar." İbn Haldun, *Mukaddime*, c.1, (Ter. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul, 1990, s.342, 460.

<sup>9</sup> Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c.3, Ankara, 1992, s.236.

<sup>10</sup> Nizâm el-Mülk, *Siyasetname*, (Haz. M.Altay Köymen), Ankara, 1982, s.134.

<sup>11</sup> Köymen, a.g.e., s.249-250.

<sup>12</sup> Coşkun Alptekin, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyubi Askerî Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, c.LIV, s.209, 1990, s. 117.



*lâmların* Türk kölelerinden satın alınıp Horasan yoluyla Orta Asya'dan getirildiği sanılmaktadır<sup>13</sup>. Yine *Selçuklular* Anadoluya girdiklerinde bu *gulâm* (*memlûk*) sistemini beraberlerinde getirmiş ve uygulamışlardır<sup>14</sup>.

Biraz yukarıda da ifade edildiği gibi, *Büyük Selçuklular*'ın devleti merkezileştirme çabaları ve böylece Türkmen beylerinin nüfuzunu kırıp Oğuz ileri gelenleri yerine, *memlûkleri* ikâme etme teşebbüsleri köklü bir değişiklik getirmemişti. Zira kendilerine geniş vilayetler verilen ve çoğunun menşei köle olan emîrlere, *iktâları* dahilinde besledikleri ve maiyetlerinde bulundurdıkları bazen sayısı bine varan askeriyle üstün kuvvetli bir hükümdar gibiydiler. Büyük *iktâ* (tumar)'ya müsaade etmeyen *Türkiye Selçuklularından* ve *Osmanlılardan* farklı olarak bu *iktâ* sahipleri, maiyetlerindeki askerlerin yalnız amiri değil, aynı zamanda hâkim ve efendileri bulunuyorlardı<sup>15</sup>. Bu sebeple *Büyük Selçuklu Devletinin* yıkılmasını müteakip aynı isimde pek çok *Selçuklu Devleti* ortaya çıkmıştır. *Türkiye Selçukluları Devletinin* yıkılmasından sonra ise ancak uçlarda devlet olmaya namzet yapılar ortaya çıkmıştır. Zira belirttiğimiz gibi, Türkiye'de (Anadolu) büyük ve feodal mahiyette *iktâ*lara müsaade edilmemişti. Vilayetlerde askerleri başında bulunan subaşılar (*serleşkerler*) o vilayetin ve askerlerin sahibi ve efendisi değil, sadece âmiri idiler<sup>16</sup>.

*Selçuklular*, 11. asrın ikinci yarısından itibaren, bilhassa Sultan Alparslan zamanında, *Fâtîmî Devleti*'nin hakimiyeti altındaki Suriye'ye girmiş ve burada Suriye ve Filistin *Selçuklu Devletleri* kurulmuştur. Bu yolla *Selçuklu* müesseseleri ve dolayısıyla ordu teşkilâtı da bölgeye getirilmiştir<sup>17</sup>. *Büyük Selçuklu Devleti*'ne bağlı olarak kurulmuş olan fakat sonraları bağımsızlıklarını elde eden atabeyliklerin askerî teşkilâtları da aynı idi. *Selçukluların* yıkılmasından sonra ortaya çıkan ve onların devletlerinin mirasına konan yeni dev-

<sup>13</sup> Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.7, İstanbul, 1989, s.281-282.

<sup>14</sup> Speros Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", (Ter.Tuncay Birkan), *Cogito*, s.29, Güz-2001, s.93-113.

<sup>15</sup> Turan, a.g.e., s. 313.

<sup>16</sup> Turan, a.g.e., s. 313.

<sup>17</sup> Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989, s.VII; "Topkapı sarayında 640 nolu bir *Memlûk* aleminde bulunan düğümlü geçmeler *Selçuklulardan* gelme bir özelliktir. *Selçuklu-Zengi-Eyyûbi-Memlûk* çizgisindeki devamın en zarif bir örneği olan bu alem; Suriye'de devam eden özellikle cami ve medrese mihraplarında kullanılan geometrik örgülü düğümlü geçmelerin *Memlûkler* devrine aksinden başka bir şey değildir."; Bkz. Hülya Tezcan-Turgay Tezcan, *Türk Sancak Alemleri*, Ankara, 1992, s.16-17.

letlerin bir çoğu onların atabeyleri veya tâbileri olup eski nizâm aynen devam ediyordu<sup>18</sup>. *Musul Atabeyliği* Nûr ed-Dîn Mahmud Zengî zamanında askerî teşkilâtını düzenledi. Bu düzenleme de tamamiyle *Büyük Selçuklu Devleti*'nin askerî teşkilâtının küçük bir modeli idi. Selâh ed-Dîn, amcası Şirkûh ve babası Necm ed-Dîn *Büyük Selçuklu Devleti*'ne tâbi olan *Irak Selçukluları* vasıtasıyla *Musul Atabeyliği*'ne intikal eden askerî teşkilâtın içinde birer kumandan idiler<sup>19</sup>. Bu yönüyle *Eyyübîler*, *Selçukluların* koynunda gelişmiş ve onların pek çok âdetlerini almıştır<sup>20</sup>. el-Kalkaşandî, Selâh ed-Dîn'in Nûr ed-Dîn Mahmud Zengî adına Mısır'a hâkim olunca bu ülkede icrâ edilmekte olan *Fâtîmî* usûl ve merasimini kamilen değiştirip yerine Türk (yani *Selçuklu*) nizamını ikame ettiğini yazar<sup>21</sup>. Dolayısıyla, *Eyyübîler Selçukluların* pek çok âdet ve nizamını Mısır ve Suriye'ye getirmişlerdir. Bu sebeple *Eyyübî* teşkilâtını iyi anlayabilmek için *Selçuklu* askerî nizamının iyi anlaşılması gereklidir<sup>22</sup>. *Selçuklular* değerli kumandanlarına askerî hizmet karşılığında *ıktâlar* veriyorlar ve onları *atabek* olarak şehzadeleri terbiye ile görevlendiriyorlardı. Bunlar, ifade edildiği gibi, bir süre sonra bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu atabegliklerden en önemlilerinden birisi de bahsi geçen *Musul Atabeyliği* idi. Bu atabeyliğin başında bulunan Nûr ed-Dîn Zengî vasıtasıyla Mısır'ın yolu kendisine açılan Selâh ed-Dîn Eyyübî (1169-1193) amcasının el-Esedîyye ve kendine bağlı es-Sâlihîyye ve en-Nâsırîyye *memlûklerine* dayanarak Halife 'Adîd ölüm döşeginde iken Mısır'da Abbâsî halifesi adına hutbe okutmuştu<sup>23</sup>. *Eyyübîler Fâtîmîler*'in yerine Mısır'a hâkim olunca *Fâtîmîlerin* pek çok teşkilâtını bırakıp, Musul Atabeki 'İmad ed-Dîn Zengî Devleti'nin müesseselerini benimsemişlerdi<sup>24</sup>. Selâh ed-Dîn Eyyübî Mısır'a hâkim olunca askerî teşkilâtı da yeniden düzenlemişti. Bu düzene bakınca sistemin *Selçuklularda* olduğu gibi *ıktâlı* süvarilere dayanan bir teşkilât olduğu görülmektedir<sup>25</sup>. Selâh ed-Dîn *Fâtîmî* ordusunda bulunan Zenciler ve Ermeni-

<sup>18</sup> Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1997, s.255.

<sup>19</sup> Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, s.163; Alptekin, *a.g.m.*, s. 118.

<sup>20</sup> Alptekin, *a.g.m.*, s. 118.

<sup>21</sup> el-Kalkaşandî, *Ebü el-'Abbâs Ahmed b. Ali, Subh el-'Aşâ Fî Sinâ'at el-İnşâ*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.1, Beyrut, 1987, s.130, 453.

<sup>22</sup> Ahmed Muhtâr Abbâdî, *Kıyâm Devlet el-Memâlik el-Ulâ fî Mısır ve eş-Şâm*, Beyrut, 1969, s. 73.

<sup>23</sup> Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarih el-Memâlik fî Mısır ve eş-Şâm*, Beyrut, 1997s. 20-26.

<sup>24</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c. 4, s. 3-4; Abbâdî, *Kıyâm*, s. 78.

<sup>25</sup> Alptekin, *a.g.m.* s. 118; Bernard Lewis, "Eyyubiler ve Memlûk Saltanatı", (Ter. Hamdi Aktaş), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c.1, İstanbul, 1997, s.236; "Eyyübî ordusunun bir muharip sınıfı da *Selâh ed-Dîn*'in hassa kuvvetleri idi. Bunlar arasında hür olarak doğmuş ve



leri ortadan kaldırarak onların yerine Türkleri ikame etmişti<sup>26</sup>. Kaynaklarda, *Eyyûbî Devletinde memlûklere* ilk önem veren sultanların en-Nâsir Selâh ed-Dîn Yûsuf b. Eyyûb ve kardeşi el-Melik el-Âdil Ebû Bekir olduğu ifade edilmektedir<sup>27</sup>. *Eyyûbî Devletinde memlûk* gruplarının daha muntazam olarak ortaya çıkması el-Melik el-Kâmil Muhammed (1218-1238) ve el-Melik es-Sâlih Necm ed-Dîn Eyyûb (1240-1249) zamanlarıdır. el-Melik es-Sâlih kardeşi el-Melik el-Âdil'e karşı olan mücadelesinde ve bilhassa Moğol İstilasası karışıklıkları sırasında cesaretleri, binicilikleri, vücut yapıları, yiğitlikleri, atılganlıkları, iyi atıcı ve soylu oluşları gibi meziyetleri yüzünden pek çok Kıpçak *memlûku* satın aldı. Bu kıpçak *memlûkler* yeni geldikleri Mısır'da âdet ve anelerini sürüdüydüler<sup>28</sup>. *Memlûkler Eyyûbî Devleti* içinde sultanları hal' edecek ve yenisini getirebilecek bir güce de ulaşmış bulunuyorlardı<sup>29</sup>. Bu siyasî zeminde kendisine yeni ve farklı bir *asabiyye* arayan Necm ed-Dîn Eyyûb *er-Ravza* adasında kendisine bir saray yaptırıp *el-Memâlik et-Türkiyye/ el-Etrâk el-Kıfçâkiyye*<sup>30</sup>/ *et-Türk el-Kıfçâk*<sup>31</sup>'tan mürekkep *memlûklerini* de buraya yerleştirmişti. Burada *el-Memâlik el-Bahriyye*<sup>32</sup> *es-Sâlihiyye/ el-Memâlik en-Necmiyye*<sup>33</sup> adıyla adlandırıldılar<sup>34</sup>. es-Sâlih Necm ed-Dîn Eyyûb devrine kadar pek çok Sultan *memlûk* satın almıştı. Ancak onun zamanına kadar mevcut *memlûkler* genellikle büyük yaşta, savaşlara katılmış tecrübeli kişilerdi. es-Sâlih ise çocuk denilebilecek yaşta *memlûk* satın almış ve onları medenî

---

büyümüş askerler olduğu gibi, bilhassa Türklere satın alınarak bir eğitimden geçtikten sonra azad edilen ve *tavâşi* de denen *memlûkler* vardı. Azad edilen *memlûkler* kendisini azad eden kişiye nispet edilirdi. Meselâ, Selâh ed-Dîn'in azad ettiklerine *es-Selâhiyye*, Nur ed-Dîn Mahmud b. Zengi'nin azad ettiklerine *en-Nuriyye* denirdi", Alptekin, *a.g.m.*, s. 118.

<sup>26</sup> K. Y. Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, c.6, İstanbul, 1993, s.436.

<sup>27</sup> Baybars el-Mansûri, Rûkn ed-Dîn Baybars el-Mansûri el-Hatâ'î ed-Devâdâr, *Zubdet el-Fikre fi Tarih el-Hicre*, (Tah. D. S. Richards), Beyrut, Das Arabische Buch Berlin, 1998, s.3.

<sup>28</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.2; Koprıman, *a.g.e.*, s. 3.

<sup>29</sup> Abbâdî, *Kıyâm*, s. 93.

<sup>30</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.2.

<sup>31</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.2.

<sup>32</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.6; "*el-Bahriyye* isimlendirmesi bu devirden daha önce de görülmektedir. Meselâ, *Fâtimiler* devrinde *el-Gûz el-Bahriyye*, Sultan I. Âdil zamanında *el-Bahriyye el-Âdiliyye*, Yemen sultanı Nur ed-Dîn Ömer'in *el-Bahriyye* adını alan *memlûkleri* vardı.", Takkuş, *a.g.e.*, s. 27; Abbâdî, *Kıyâm*, s. 97.

<sup>33</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.6.

<sup>34</sup> İbn el-Verdî, Zeyn ed-Dîn Ömer b. Muzaffer, *Teümmet el-Muhtasar. Tarih İbn el-Verdî*, c.2, Beyrut, 1996, c.2, s.176; Carl F. Petry, "The Military Institution and Innovation in the Late Mamlûk Period", *Cambridge History of Egypt*, VI, (Ed. Carl F. Petry), U.K., 1998, s.462.

ve askerî eğitimden geçirmişti<sup>35</sup>. el-Melik es-Sâlih Necm ed-Dîn Eyyüb'ün getirdiği *memlûk*lerle kurduğu teşkilâtta 800 ila 1000 kişi arasındaki grup *Eyyübî* sülâlesini yıkarak 1250 senesinde *Memlûkler Devleti*'ni kurmuşlardır<sup>36</sup>. el-Makrizî'nin ifadesiyle adı sanı duyulmamış, insanlar arasında bilinmeyen, asil bir soydan da gelmeyen bu *memlûk*ler<sup>37</sup> devlet kademelerinde sultanlığa kadar yükselmişlerdi.

## B) ORDU DEVLETİN ESASLARINDAN ASKERİ İKTÂ NİZÂMI

Devletin merkezileştirilmesi ve buna bağlı olarak geliştirilen toprak nizamındaki değişikliğin en önemli sonuçlarından biri olan *Askerî İktâ Sistemi*, *Selçuklu* müesseseleri arasında en önemlisini teşkil eder. Gerçekten *Selçuklu Devleti*, daha kuruluş devresinde, ananaye göre hakimiyet sahalarına ayrılırken bu taksimin *iktâ* ıstılahıyla ifade edilmesi Türk ve İslâm unsurlarının bu müessesenin doğuşunda nasıl imtizaç eylediğini açıkça meydana koymaktadır.

İslâm Dünyasında kendi şartları içinde gelişmiş bulunan *iktâ*<sup>38</sup> *Selçuklular* devrinde Türk askerî ve idârî yapısına göre tamamıyla yeni bir mahiyet almıştı. *İktâ*, ilk devirlerinde, halifeler tarafından, değişen vergilerini ödemek şartı ile hukukî bakımdan kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların veya maktu bir hazine gelirini temin ettikten sonra bir yere ait sadece vergilerin yahut da muahharen ve bilhassa *Selçuklulardan* itibaren, muayyen yerlere ait devlet gelirlerinin hizmet ve maaşlarına karşılık olarak, kumandan asker ve sivil ricale *menşûr*, *tevkî* ve daha başka isimler alan vesikalar ile terk

<sup>35</sup> Baybars el-Mansûri, *Zubdet el-Fikre*, s.2; İbn Abd ez-Zâhir, Muhy ed-Dîn, *Teşrif el-Eyyâm ve el-Usûr fi Siret el-Melik el-Mansûr*, (Tah. Murad Kamil-Muhammed Ali Behhâr), Kahire, 1961, s.36.

<sup>36</sup> David Ayalon, "Le regiment Bahriya dans l'armee Mamelouke", *Revue des Etudes Islamiques*, 1951, s.133-138.

<sup>37</sup> el-Makrizî, Takiyy ed-Dîn Ahmed b. Ali, *Kitâb es-Sulûk li Marifet-i Duvel el-Mulûk*, (Tah. M. Mustafa Ziyade- Said Abdulfettah Aşûr), c.1, K.1, Kahire, 1934,1958, s.7.

<sup>38</sup> "Hz. Peygamber devrindeki başlangıcına işaret ettiğimiz *iktâ* uygulamasının, *Emevîler* devrine gelindiğinde arttığı görülmektedir. Ancak bunlar, gerek gözetilen hedefler gerekse verilen arazier bakımından Hulefâ-yı Raşidîn dönemindekilerden çok farklıdır. Her şeyden önce *iktâ*lar, saltanat sisteminin mantığına göre öncelikle Ümeye ailesinin fertlerine ve onların etrafında toplanmış olan kabile ve şahıslara verilmişti. *Abbâsiler* devrinde de *iktâ*ların yine devletin siyasî öncelikleriyle bağlantılı olarak verildiği ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir politika takip ettiği dikkat çeker. Ancak *iktâ*lar dağıtılırken her zaman olduğu gibi siyasî davranılmış ve halifelerin şahıslarına bağlı bir zâdegân sınıfının yetiştirilmesi hedeflenmiştir.", Demirci, a.g.m., s.44; Bu konuda bkz. Abdulazîz ed-Dûri, "Neş'et el-İktâ' fi el-Muctemeât el-İslâmî", *el-İctihâd*, S.1, Sonbahar 1987, Dâr el-İctihâd, Beyrut, s.243-267.



ve tahsis manasına bir ıslahatı<sup>39</sup>. Bu işlerle ilgili olan *divân el-cünd*, Hz. Ömer (634-644) devrinden beri İslâm devletlerinde mevcuttu. *Emevîler*, *Abbâsiler*, *Büveyhiler*, *Fâtımîler* (*divân el-ceyş ve er-revâtib*) ve *Eyyübîler*'de (*divân el-iktâ ve er-revâtib*) hep mevcut olmuştur<sup>40</sup>. *Emevî* ve *Abbâsî* halifeleri *Memlûklerin* uygulamalarından farklı olarak, Mısır arazilerini kendi has adamlarına *iktâ* olarak veriyorlardı. Mısır'daki askerlerin maaşları, diğer gelirleri ve *Beyt el-Mâî*'in hakkı haraç gelirlerinden karşılanıyordu. *Iktâ* arazisinin geliri ise verilen kişinin tasarrufundaydı<sup>41</sup>. Devrin şartlarına uygun olarak kurulan *iktâ* nizâmı, *Abbâsiler* zamanında askerlik hizmeti Araplardan Türklerin eline geçince, artık başka bir mahiyet kesbetmişti. Başlangıçta ücretli asker olan Türkler, zamanla devlet işlerine hâkim olmaları ve para iktisadîyatının sarsılmasıyla, ordunun ihtiyaçları, hazineye ait vergilerin tahsil edilip maaş olarak tevzii yerine, doğrudan doğruya arazi gelirine bağlandı. Bu suretle bir çok yerde vergi toplayıcısı ve kiracısı hâline gelen kumandanlar, maiyetlerindeki askerlerin masraflarına karşılık olarak hesap edilen vergileri tahsil ettikleri yerlerin *iktâ* sahipleri oldular<sup>42</sup>. Bu gelişme belli bir geçiş aşamasının yaşanmasıyla oldu. *Abbâsilerin* merkezinde çoğunluğu Türklerden oluşan profesyonel bir ordunun bulunması ve maliye üzerinde gittikçe ağırlığını hissettirmesi *iktâ* sistemini derinden etkilemiştir. Bu dönemde, bir taraftan *iktâ* edilebilecek durumdaki devlet toprakları azalırken bir taraftan bu ordunun bakım masraflarının artması ve buna ilâveten baş gösteren isyanları basturmak için hazinenin aşırı harcama yapması neticesinde devlet hazinesi fevkalâde fakirleşmiş ve bir kısım büyük memur ve kumandanlara maaş ve ücret yerine bazı arazilerin haracını toplama hak ve yetkisinin tanınması usûlü getirilmiştir. Bu yeni uygulamaya *iktâ el-istiğlâl* denilmiştir<sup>43</sup>. *Askerî iktâ* rejimi *Büyük Selçuklu Devletinin* her tarafına yerleştikten sonra<sup>44</sup>, onun diğer müesseseleri gibi, ondan doğan veya medeni tesirlerine maruz

<sup>39</sup> Osman Turan, "İktâ", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, c. 5-II, İstanbul, 1993, s.949.

<sup>40</sup> Abdulaziz ed-Dûrî, "Divân", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.9, İstanbul, 1994, s.380-381; Ramazan Şeşen, "Divân-Eyyübîlerde", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.9, İstanbul,1994, s.381.

<sup>41</sup> el-Makrizî, *Kitâb el-Meva'iz ve el-İ'ubar fi Zikr el-Hitat ve el-Âsâr.*, Taşbaskı metin c.1, Kahire, 1977, Kahire, 1996, s.156; "Zira, kadim padişahların düzeni böyle idi; Onlar *iktâ* vermezlerdi, herkese maaşlarını kendi rütbeleri nispetinde yılda dört defa hazineden nakit olarak verirlerdi.", Nizâm el-Mülk, *Siyasetname*, s.127.

<sup>42</sup> Turan, "İktâ", s.951.

<sup>43</sup> Demirci, *a.g.m.*, s.44.

<sup>44</sup> "Samanî hükümdarı İsmail elinde bulunan geniş topraklardan aile fertlerinin yanı sıra sevdiklerine de toprak parçaları hediye etti. Arazi başışı, daha sonra *Selçuklular* döneminde oldukça yaygın olan *iktâ* adlı askerî hizmet karşılığı feodal arazi verme sisteminin muhtemel ilk örneği idi.", Richard Nelson Frye, *Buhara*, (Ter. Hasan Kurt), Tarihsiz, s.83; *Selçuklular* devrinde *iktâ* için bakınız. A. K. S. Lampton, *Mâlik ve Zâri' der İran*, (Ter. Menuçehr Emîni), Tahran, 1377, s.120-143.

kalan devletlerde, yani *Atabeyliklerde*, *Harizmşahlarda* ve biraz daha tadil edilmiş ve tekamül etmiş olarak *Türkiye Selçuklularında* da yerleşmiş ve bu vasıta ile *umar/ dirlik* adı altında *Osmanlılara* intikal etmiş ve *Musul Atabeyleri* vasıtasıyla da Mısır'a geçmiş, kuruluşundaki gibi *Fâtîmî ıktâ*ın tadili şeklinde *Eyyübî* ve *Memlûkler Devletinde Selçuklulardaki* ehemmiyetini kazanmış ve hattâ *Selçuklu* idaresinde kalmış toprakların ilhakı suretiyle *Gurîlere* ve bu kanal ile de *Aybek* zamanında *Hindistan'a* kadar yayılmıştır<sup>45</sup>.

Eski Türk toprak rejiminin yeni şartlara uydurulması ile ortaya çıkan *ıktâ*, askerî olduğu kadar devletin idârî ve hukuki temellerinden birini teşkil etmektedir<sup>46</sup>. Bunların yanında bazı kaynaklar, askerî *ıktâyı Selçuklu* tarihindeki bir çok idârî ve askerî yenilik gibi ilk defa Nizâm el-Mülk'ün kurduğunu yazarlarsa da gerçekte onun yaptığı, eskiden beri bilinen ve özellikle *Büveyhîler* tarafından geliştirilen bu usûlü daha sistemli bir yapıya kavuşturmaktan ibaretir<sup>47</sup>. *Selçuklular*, *atabek* unvanı verilen emîrlere *ıktâlar* vermek suretiyle bu nizamın İran, el-Cezire ve Suriye topraklarının büyük bir kısmının askerî *ıktâ* haline gelmesini sağlamışlardır<sup>48</sup>. Bu sistem gelişerek *Osmanlılarda* ifade edilen tatbik şeklini bulurken, başka bir coğrafyada, Mısır'da, tamamen orijinal bir yapı olarak zuhûr etmiştir. *ıktâ* sistemi, *Buveyhî* ve *Selçuklulardaki ıktâ* uygulamalarının bir benzeri olarak, *Fâtîmîlerin* son dönemlerinde ordu kumandanlarının ücretlerinin ve maaşlarının ödeme uygulaması ile başlamıştı<sup>49</sup>. *Selçukluların* Suriye'yi fethetmeleri doğunun karakteristik *ıktâ* sistemini bu ülkeye kadar yaygınlaştırdı. Bu sistemi, ülkenin merkezîyetçi ve otoriter geleneklerinin şekillendirdiği bölge olan Mısır'a Selâh ed-Dîn getirmiştir<sup>50</sup>.

<sup>45</sup> Turan, *a.g.m.*, s.953-954.

<sup>46</sup> Alptekin, *a.g.m.*, s.117.

<sup>47</sup> Sadi S. Kucur, "ıktâ", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.22, İstanbul, 2000, s.45; "Emevîler, Abbâsîler, Fâtîmîler döneminde haraç arazilerden gelen gelire giderler karşılamıyordu. Daha sonra divânda emîrlere, âmillere ve askerlere rütbelere göre maaşlarını alıyorlardı. Bu İslâm devletindeki maaş usulüydü. Bu, *Selçuklulara* kadar böyle devam etti. Askerlere ait olmak üzere *ıktâ* arazileri ayrıldı. Bu ilk olarak, Alparslan'ın veziri Nizâm el-Mülk Ebû Ali b. el-Hasan b. Ali b. İshak b. el-Abbâs et-Tûsî zamanında yapıldı. 1087 yapılan bu değişiklik zamanımıza kadar geldi.", el-Makrizî, *Hîtat*, c.1, s.153-154. Burada adı geçen Sultan Melikşah olmalıdır. Bu tarihte Sultan Alparslan vefat etmiş bulunuyordu.

<sup>48</sup> Abbâdî, *Kıyâm*, s.75-76.

<sup>49</sup> M. Brett, "The Origins of the Mamluk Military System in the Fatimid Period", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, Vermeulen Urbain Katholieke Universiteit Leuven, May 1992, 1993 and 1994, *Orientalia Loveniensia Analecta*, 73, Vitgeverij Peeters, 1995, s.39-52.

<sup>50</sup> "es-Sultan Selâh ed-Dîn Yusuf b. Eyyüb zamanından günümüze-*Memlûkler*- kadar Mısır toprakları sultan, ümerâ ve ecnâda tahsis olundu. Mısır arazileri bugün 7 kısımdır. Bir kısım *Divân es-Sultan*'da bulunanlar ki bu kısım üçe ayrılır. *Divân el-Has*, *divân el-müfred* ve emîrlere-*ecnâd'a ıktâ* olunan araziler. Üçüncü kısım cami, medrese, hankâh gibi kurumlara hayır maksadıyla vakfedilmiş vakıf arazilerdir. Yine *el-Ahbâs* denilen dördüncü sınıfı oluşturan arazide bir



İslâm dünyasında gelişmiş olan askerî kölelik sistemi, İslâm dünyası haricinde bu isimle tavsif olunabilecek benzeri olmayan bir müessesedir. Aslında köleleri silâh altına almak suretiyle ordu kurmak İslâm dünyasına mahsus bir hâl değildir; ama hiçbir sistemde İslâm dünyasındaki gibi dev bir hedef uğruna o kadar büyük bir gücü teşkilâtlandırmayı başaran, hayret edilecek başarılar gerçekleştiren ve uzun müddet ayakta kalabilen inceden inceye teşkilâtlanıp, organize edilmiş kölelerden oluşan askerî bir kurum kurulmadı<sup>51</sup>. Bu fevkalâde önemli teşkilât, *Mısır Memlûkleri* ismiyle bilinen Türk devletinden başkası değildir.

### C) SELÇUKLULARDAN MEMLÛKLERE İKTÂ; NÂN-HUBZ

*Memlûkler Devleti* kelimenin tam manasıyla *iktâ* esasına dayanan bir devlettir<sup>52</sup>. Tarihî seyrini izaha çalıştığımız askerî *iktâyı Memlûkler, Selçuklularla* başlayan vetirede, bir anlamda vârisi oldukları *Eyyûbîlerden* tevârüs etmişlerdir. *el-Iktâât el-ceyşîye*<sup>53</sup> / *hubz*<sup>54</sup> / *ahbâz*<sup>55</sup> / *ahbâz el-ümerâ ve el-halka ve el-ceyş*<sup>56</sup> tabiri ile ifade edilen *iktâlar* Mısır'da emîrlere ve askerlere (*cünd*)

---

topluluk yaşıyor ancak oradaki mescit, cami gibi kurumlardan sorumlu oluyorlardı. Beşinci kısım alınan satılan mülk arazilerdir. Altıncı kısım işlenmeyen hayvan otlatılan çorak arazilerdir. Yedinci kısım Nil sularının erişemediği çorak (çöl) arazilerdir.”, el-Makrizî, *Hitat*, c.1, s.157; B. Lewis, “Eyyûbîler ve Memlûk Saltanatı”, (Ter. Hamdi Aktaş), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c.1, İstanbul, 1997, c.1, s.214; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1988, s.423.

<sup>51</sup> David Ayalon, “Memluk Devletinde Kölelik Sistemi”, (Ter. Samira Kortantamer), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, 1988, s. 211.

<sup>52</sup> Koprman, “*Memlûkler*”, c.7, s.17; Bkz. Poliak, A.N., “Some Notes on the Feudal System of the Mamlûks”, *JRAS*, 1937, s.97-107; Said ‘Âşûr, *el-Muctema’ el-Misri fi Asr Selâtin el-Memâlik*, Kahire, 1962, s.19-20.

<sup>53</sup> Baybars el-Mansûrî, *Muhtâr el-Ahbâr*, (Tah.Abdulhamid Sâlih Hamdan), Kahire, 1993, s.59.

<sup>54</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.136, s.166, s.217, s.250; Şems ed-Dîn Ebî ‘Abdullah Muhammed b. İbrahim Ebî Bekr el-Cezerî, *Havâdis ez-Zaman ve Enbâuhu ve Vefiyât el-Ekâbir ve el-‘Ayan min Enbâihi/ el-Muhtâr min Tarih İbn el-Cezerî*, (Kısaltan Ahmed b. Osman ez-Zehabî/Tah. Hızır ‘Abbâs Muhammed Halife el-Mensedâvî), Beyrut, 1988, s.234; İbn el-Verdî, *Tetimmat*, c.2, s.246; Aybek ed-Devâdârî, Aybek ed-Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. ‘İzz ed-Dîn, *Kenz ed-Durer ve Câmi’ el-Gurer/ ed-Durret ez-Zekîyye fi Ahbâr ed-Devle et-Turkiyye*, (Tah. Ulrich Haarmann), c.8, Kahire, 1971, s.23; R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, c.1, Beyrut, 1991, s.348.

<sup>55</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.136; el-Cezerî, *Havâdis*, s.238; Aybek ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer*, c.8, s.303; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.4, K.1, s.466, s.462; Dozy, *Supplément*, c.1, s.348.

<sup>56</sup> el-Cezerî, Şems ed-Dîn Ebî ‘Abdullah Muhammed b. İbrahim Ebî Bekr, *Havâdis ez-Zaman ve Enbâuhu ve Vefiyât el-Ekâbir ve el-‘Ayan min Enbâihi/ el-Muhtâr min Tarih İbn el-Ce-*

verilmektedir. *Memlûklerin* her birisinin *hubz* denilen *iktâları* vardı. Meselâ, *memlûk* asıllı tarihçi Baybars el-Mansûrî 1271'de *en-nakdiyye/erbâb el-câmekîyye*'den *el-Iktâiyye*'ye geçtiğini ve kendisine *iktâ(hubz)* verildiğini kaydetmiştir<sup>57</sup>. *Memlûklerin* iktâlarına *hubz* adının verilmesi bize *Selçuklular* devrinde *iktâ* ya da bir görüşe göre *zemin*'in mahsulünün tahsisi olarak verildiği şeklinde yorumlanan *Nân-pâre*<sup>58</sup>/*nân*<sup>59</sup> kelimesini hatırlattı. *Hubz* kelimesi Arapça'da *ekmek* anlamına gelmektedir. *Nân-pâre* kelimesi de Farsça'da *ekmek* parçası anlamına gelir. İstulâh olarak ortaya çıkan bu büyük benzerlikle *hubz* kelimesinin tarihi arka planda *Selçuklulara* kadar giden bir başlangıcı olabileceğini düşündürmektedir. *Memlûkler* devrinde emîrlere arazinin gelirinin tahsis edildiği düşünülünce lafzî olarak görülen benzerlik muhteva olarak da düşüncemizi destekler görünmektedir. Her halükarda biz *nân-pare* ile *hubz* kelimelerinin *Selçuklu-Memlûk* irtibatına delil teşkil edebilecek bir bilgi olduğu kanaatindeyiz. *Osmanlılarda* görülen *dirlik*<sup>60</sup> nizâmında bunun başka bir tarihî tezahürü gibidir.

zerî, (Kısaltan Ahmed b. Osman ez-Zehabi/Tah. Hızır 'Abbâs Muhammed Halife el-Menşedâvî), Beyrut, 1988, s.389.

<sup>57</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.136.

<sup>58</sup> Zahir ed-Din Nişâburî, *Selçuknâme*, (Tah. Gelâle Haver), Tahran, 1332, s.21; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat es-Sudûr ve Âyet es-Surûr*, (Ter. Ahmed Ateş), c.1, Ankara, 1999, s.109; Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Tah. Abdülhüseyn Nevâyî), Tahran, 1381, s.429; Nizâm el-Mülk, *Siyer el-Mulûk-Siyasetnâme*, (Tah. Hubert Dark), Tahran, 1976, s.21, 37, 45, 138, 147, 154, 156, 205, 252; Hasan Enverî, *İstulâhâtı Divânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran, 1373, s.112; Reşid ed-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih, Selçuklular Tarihi*, II. Cild, 5. Cüz, (Yay. Ahmet Ateş), Ankara, 1999, s. 25, 26, 45, 72, 101, 116, 150, 128.

<sup>59</sup> "İnanç, Mazenderân şâhına sığınmıştı. 561h./1165m. yılı cemâdilulâsının on ikinci Çarşamba günü âlemin sultanı Rey şehrinden çıkıp, Dûlab civarına indi. Aynı günde Mazenderân şâhının elçisi ile İnanç'ın elçisi Sâve, Cerbâde ve Rey'den başka elinde tuttuğu *nân*'ı Sultan kendisinden memnun kalsın ve yalnızca Rey şehrini kendine bıraksın diye terk etmişti. Gürdbâzû'nun ölümünü duyunca, sözünden cayarak, Sâve ve Cerbâdekan'ı ve daha fazla *nân* istedi. Elçisi hiçbir hürmet, riayet görmeden geri çevrildi ve hiçbir isteği kabul edilmedi. Ona verile cevap şu olmuştu; "Eğer Sultanın huzuruna gelecekte Sultanın vereceği *nân*'a kanaat etmelidir, yoksa lâıyk olduğunu bulacaktır.", er-Râvendî, *Râhat es-Sudûr*, c.1, s.108, c.2, s.252, 279.

<sup>60</sup> "*Dirlik*: Geçim vasıtası olmak üzere devlet tarafından verilen maaş ve buna yarayan tımar, ulufe ve mevâcip manasına kullanılan tabirdir. Dirliğin lûgat manası hayat, yaşayış, ömür, yaşamak için lâzım olan şey, nafaka demektir. Padişah dirliği namı ile adlandırılırdı. Binaenaleyh bu itibarla sipahilerle zaimlerin ve hassa sahipleriyle yurtluk ve ocaklık eshabının tımar, zemet ve haslarıyla devlet memurlarının ve askerlerin maaş ve ulufeleri dirlik sayılırdı. Dirlik eski tarih eserlerindeki "zindegâni" yani maaşın tam mukabili olarak kullanılmıştı.", Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.1, İstanbul, 1993, s. 455.



## D) MAAŞ NİZÂMI

Büyük Selçuklularının meşhur veziri Nizâm el-Mülk'e göre, ordu, "ıktâ ehli" ve "maaş ehli" olmak üzere başlıca iki kısımdan meydana geliyordu. Ona göre *gulâmlar*, daha doğrusu emîrlik rütbesine erişmemiş *gulâmlar*, maaş ehlini teşkil ediyorlardı. Bu rütbeye erişmiş *gulâmlar*sa, maaş yerine *ıktâ* alıyorlardı. Yine ona göre, 'Orduya ödenecek para belli edilmelidir. *Iktâ* ehli olanlar (*ıktâ*ları) ellerinde mustakil ve mukarrer tutmalıdır. *Gulâm* olanların ve *ıktâ* ehli olmayanların (alacakları) para (mal)nın ne kadar olduğu tayin edilmeli; zamanında kendilerine verilmeli veya yılda iki defa onları (sultan) huzuruna çağırarak kendilerine paralarını vermelidir. Onların kalbinde muhabbet ve uyum (ittihad) meydana gelmesi için, padişahın aylık (müşâhere)larını onlara kendi eliyle vermesi tercihe değer'dir<sup>61</sup>. "Selçuklular devrinde verilen maaşa *câmekî* denilmektedir<sup>62</sup>. Bu devirde, *câmegîyât*, *câmikiyât* -*câmegî*'nin muaarebi, *câmekî*'nin cemi-; Bir elbise (*câme*) için kâfi yün kumaş parçası, maaş, ücret anlamına geliyordu. *Câmekîyye*: "burs", "maaş"; sivil ve askerî hizmetkârlar (*haşem* ve *hadem*)a ödenir ve *müstevfî* vasıtasıyla idare edilir, *müşrif* ödenmesini kontrol ederdi<sup>63</sup>. Kanaatimizce istilâhtaki bu benzerlik *Selçuklu-Memlûk* irtibatını ortaya koyan çok önemli bir bilgidir. Zira geçen yüzyıllara ve Arapça kaleme alınan kaynaklarda kelime aslını ve mahiyetini koruyarak *Memlûklere* ulaşabilmiştir. *Eyyûbilerde* de ordunun ana muharip gücünü *ıktâ* sahibi olan veya *câmekîyye* alan süvari birlikleri meydana getirdiği bilgisi de bu irtibatı desteklemektedir<sup>64</sup>. Burada bu devamlılığın çok önemli bir delili ortaya çıkmış bulunmaktadır. *Memlûkler Devletinde* de ordunun bir kısmı *ıktâ*lı<sup>65</sup>, diğer bir

<sup>61</sup> Nizâm el-Mülk, *Siyasetnâme*, s.246, s.127.

<sup>62</sup> Nizâm el-Mülk, *Siyasetnâme*, s.246, s.158.

<sup>63</sup> "Camegî, Câmekî olarak muarreb yapılmış ve askere maaş olarak verilen istihkakın adıdır.", Enverî, *a.g.e.*, s.91; Sadr ed-Dîn Ebû el-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseyinî, *Ahbâr ed-Devlet es-Selcûkiyye*, (Ter. Necatî Lügâl), Ankara, 1999, s. 107; Ebû eş-Şeref Nâsır b. Zafer Cerfâkânî, *Tercüme-i Tarih-i Yeminî*, (Tah. Cafer Şiâr), Tahran, 1978, s.168; Reşid ed-Dîn Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih, Selçuklular Tarihi*, II. Cild, 5. Cüz, (Yay. Ahmet Ateş), Ankara, 1999, s.44; el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rudegî İbn Bibî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fi Umuri'l-Alâiyye*, (Ter. Mürsel Öztürk), c.2, Ankara, 1996, s.126; Mahmud b. Muhammed Aksaraî, *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*, (Tah. Osman Turan), İntişarât-ı Esâtir, Tahran, 1362, s.12; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmşâhs. (1038-1251)*, Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zit, Weisbaden, 1964, s.VIII+192'den ihtisarla tercüme M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları-II", *A.Ü.D.T.C. Fak. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.II, s.2-3, Ankara, 1964, s.366.

<sup>64</sup> Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul, 1987, s.441.

<sup>65</sup> "Mısır'da ümerâ ve *ecnâd*, arazi ya da bir bölgeyi *ıktâ* olarak almaktaydılar. Emîrlerin büyüklerinin *ıktâ*sı 200000 dinâr ceşîyye (*ceşîyye*, divân el-ceş'te *ıktâ*lar için kullanılan bir tabir idi), Bu emîrlerin rütbesine göre 80000 dinâra kadar inerdi. Bir *tablhâne* emîrinin *ıktâ*sı 30000 dinâr ve fazlası olur 23000 dinâra kadar inerdi. Ümerâ aşerât 9000 dinâr ve aşağısı bir *ıktâ*ya sahip idi. Bir *mukaddem el-halka*'nın *ıktâ*sı 1500 dinâr idi. *Cünd el-halka*'nın ileri gelenleri-

kısmı ise *câmekkiye* (*cevâmik*)<sup>66</sup>/*câmekiyât*<sup>67</sup> adını alan maaşlı kişilerden teşekkül etmekteydi<sup>68</sup>. Emîrler, zaman zaman *câmekiyeden* *iktâa* geçmekteydiler<sup>69</sup>. *Memlûk* asıllı tarihçi Baybars el-Mansûrî 1271'de *en-nakdiyye/erbâb el-câmekkiye*'den *el-Iktâiyye*'ye geçtiğini ve kendisine *iktâ*(hubz) verildiğini kaydetmiştir<sup>70</sup>. Ödemeler, *revâtib el-memâlik*<sup>71</sup>, *er-rızk*<sup>72</sup>, *cirâyât*<sup>73</sup>, *mürettebât*<sup>74</sup>, *nafakat el-memâlik*<sup>75</sup> olarak da geçmektedir<sup>76</sup>. *Erbâb el-ahbâz/erbâb*

nin *iktâ*'ı 250 dinâr idi. Şam'daki ümerânın *iktâ*ları Mısırdakilerin üçte ikisi kadar olurdu. Yalnız Şam nâibinin *iktâ*ı Mısır emîrlerine yaklaşırdı.", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.52; "Sultan el-Kâmil Şaban devrinde, *el-memâlik es-sultâniyye*'nin maaşları *iktâ* tahsisıyla ödenmişti.", el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.685; "Sultan Hoşkadem, *el-memâlik es-sultâniyye*'ye *iktâ*lar ayırmış idi.", İbn İyâs, *Zeyn ed-Dîn Muhammed b. Ahmed, Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi ed-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), c.2, Kahire, 1982, s.383.

<sup>66</sup> "Farsça elbise manasına gelen *câme* kelimesinden türetilmiş bir kelimedir. Nafaka ya da elbise parçası manasındadır. "Bir ay, ya da daha fazlası için verilen maaş", "ödeme", "yardım" manaları vardır. Çoğulu *câmekiyât*, *cevâmik*, *câmekî* gelmektedir. Bu kelime kaynaklarda geriye isimlendirme söz konusu değilse; yani sonraki dönemdeki tarihçi öncesini kendi dönemi istilâhıyla yazmamışsa- *Câmekkiye* tabiri devletin çok erken devirlerinde (Sülemiş Devri-1279) tespit edilebilmektedir.", Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.81, s.104; İbn el-Furat, Nasır ed-Dîn Muhammed b. Abd er-Rahim b. Ali, *Tarih İbn el-Furat*, (Tah. Kostantin Zuraş/Neclâ İzzeddin), c.7, Beyrut, 1936, 1939, 1942, s.150; Aybek ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer*, c.8, s.303; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.630, s.671; el-'Aynî, Bedr ed-Dîn Mahmud b. Ahmed, *'İkd el-Cumân fi Tarih Ehl ez-Zeman*, (Tah. Muhammed Muhammed Emin), c.1, Kahire, 1989, s.257, c.2, s.121, s.224; İbn Tagribirdî, Ebû el-Mehâsin Cemal ed-Dîn Yûsuf, *en-Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Mısır ve el-Kahire*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), c.7, Kahire, 1963, s.175; Dozy, *Supplément*, c.1, s.168; Muhammed Ahmed Duhman, *Mucem el-Elfâz et-Tarihîyye fi el-'Asr el-Mısır*, Dimaçk, 1990, s.51; Said 'Âşûr, *el-'Asr el-Memâlikî Fî Mısır ve eş-Şam*, Kahire, 1994 s.411; 'Âşûr, *el-Muctema*, s.16; "Câmekkiye kelimesi muhtevasını değiştirmekle beraber *Osmanlılar* devrinde de görülmektedir. *Câmekkiye*, "vakıflardan veya devlet bütçesinden verilen aylık" anlamında kullanılmaktaydı. *Câmekkiye* İslâm hukukunda ve özellikle *Osmanlı* uygulamasında bir hukuk terimi olarak "devlet hazinesinden veya bir vakfın gelirinden genellikle aylık şekilde verilen maaş ve tahsisat" manasına kullanılmıştır.", Ahmet Akgündüz, "Câmekkiye", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.7, İstanbul, 1993, s.45.

<sup>67</sup> el-Yunûnî, Ebû el-Feth Kutb ed-Dîn Musâ b. Muhammed b. Abdullah, *Zeyl Mir'at ez-Zamân*, c.3, Haydarabad, 1954, s.255.

<sup>68</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.2, s.517-518, c.3, K.1, s.24, c.3, K.2, s.479; el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.2, s.230; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.13, s.220.

<sup>69</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.1, s.24; el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.2, s.385.

<sup>70</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.136.

<sup>71</sup> "Revâtib belirli zamanlarda verilen aynı ve nakdî ödeme olduğu gibi, gelen hediye cinsinden gelen şeylerin paylaşılması da olabiliyordu.", el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.4, s.132.

<sup>72</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.3, s.669.

<sup>73</sup> el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.3, s.412; "1294 senesinde el-Erbâb er-Revâtib 'in günlük cereyâtı buğday ve arpadan müteşekkil 600 irdeb idi.", el-Makrizî, *İğâset el-Umme bi-Keşf el-Gumme ev Tarih el-Mecâât fi Mısır*, (Tah. Bedr ed-Dîn Sibâi), Kahire, 1956, s.32.

<sup>74</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.803.

<sup>75</sup> es-Sehâvî, Şems ed-Dîn Ebû el-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *et-Tibr el-Mesbûk fi Zeyl es-Sulûk*, Tıpkı Basım, Kahire, Tarihsiz, s.426, s.428; İbn İyâs, *Zeyn ed-Dîn Muhammed b. Ahmed, Bedâi' ez-Zuhûr fi Vekâi ed-Duhûr*, (Tah. Muhammed Mustafa), c.1/2, Kahire, 1982, s.583.

<sup>76</sup> İbn Hacer el-Askalânî, Şehâb ed-Dîn Ebi el-Fazl Ahmed b. Ali, *İnbâ el-Gumr bi-Ebnâ el-'Omr*, (Tah. Muhammed Abdulmuîd Hân), c.2, Beyrut, 1986, s.123; 'Âşûr, *el-'Asr el-Memâlikî*, s.425.



*Iktâât*<sup>77</sup> ve *erbâb el-cevâmik/ erbâb er-revâtib/eshâb el-câmekiyye*<sup>78</sup> ifadeleri bu iki gruba işaret etmektedir<sup>79</sup>. *el-Memâlik es-sultâniyye, el-memâlik el-ka-rânîs, es-seyfiyye* gibi *memlûk* gruplarına bu maaş ve *iktâlar* verilmekteydi<sup>80</sup>. Meselâ, Berkuk'un ilk saltanatında *el-memâlik el-eşrefiyye* kontrol edilmiş; bunların 500 kadar oldukları ve bunlardan 400'ünün *halkada iktâlî*, 100'ünün ise *cevâmikli memlûk*lerden oluştuğu tespit edilmiştir<sup>81</sup>. Burada ortaya konulduğu üzere *memlûklere* yapılan ödemeler sistemi *Selçuklu* devri ödeme nizamıyla esas itibarıyla benzeşmektedir. Her iki devletin maaş sistemi, hem ıstılâhlar hem de uygulamalar bakımından birbirine çok benzeşmektedir. Bu durum çok tabiidir zira *Memlûk*lerin tarihi tecrübe itibarıyla kendilerinden önceki *Eyyûbî* ve *Atabeylik*lerden istifade etmiş olmaları yanında, aynı medeniyet dâiresine dâhil olmaları münasebetiyle neticenin benzer tecelli etmesi eşyanın tabiatu gereğidir. Ancak bu tesadüfi değil tarihi ve tecrübî bir neticedir.

#### E) VEZİR, ATABEK, KAZIASKER, TAVÂŞÎ, ÇAVUŞ, TUĞRA, ÇALİŞ, GÂŞIYE

*Vezi*rlığın, *Abbasilerden* itibaren İslâm devletlerinde ve bütün İslâmî Türk devletlerinde mevcut olduğu malumdur<sup>82</sup>. *Memlûk*ler devrine kadar devlet hiyerarşisinde ikinci sırada *vezir*<sup>83</sup> gelmekteydi. *Memlûk*ler devrinde, *saltanat naibliği* makamı ihdas edilmiş ve *vezaret* arka plânda kalmıştır. Ancak bu devreye kadar vezirin mali işlerin koordinasyonu ile ilgilendiği görülmektedir. *Memlûkler Devleti*'nin bilinen ilk veziri Şeref ed-Din Hibetullah b. Said el-Fâyizî adlı Kıptî asıllı kalem ehlinen (*küttâb*) bir kişi idi<sup>84</sup>. Sultan Kalavun devrinde, *kitâbet el-memâlik* (askerî kâtiplik) kurulmuştu. Bu büro, sefere çıkılacağı zaman arz (yoklama) için askerlerin kimlik bilgilerinin (soy, neseb, isim, alâmet-i fârika v.s.) bildirilmesinden sorumluydu. Ayrıca *memlûk*lerin *câmekiyyeleri* (maaş) dağıtılacağı zaman *memlûk*lerin ad ve neseblerini bildirmek gibi işlere de bakıyordu<sup>85</sup>. *Kitâbet el-memâlik es-sul-*

<sup>77</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.177.

<sup>78</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.177.

<sup>79</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.1, s.231, c.2, K.2, s.517-518, c.3, K.2, s.595; el-Makrizî, *İğâse*, s.32; es-Sehâvî *İnbâ el-Hesr fi Ebnâ el-'Asr*, (Tah. Hasan Habeşi), Kahire, 1970, s.35-36.

<sup>80</sup> İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm*, c.15, s.38, c.16, s.59-60.

<sup>81</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.2, s.479.

<sup>82</sup> Köprülü, *Bizans*, s.188.

<sup>83</sup> el-Ömerî, et-Tarîf, s.123; el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.195.

<sup>84</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.6

<sup>85</sup> İbn İyâs, *Bedâi'*, c.1/1, s.349; Popper, *Egypt and Syria*, s.96.

*tânîyye*'de *kâtib el-'alik* denilen bir görevli bulunduğu bilinmektedir<sup>86</sup>. Sultan Eşref Halil'in veziri Şems ed-Dîn es-Sallûs'a memlûklere ödeme yapma emri verdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır<sup>87</sup>. en-Nâsır Muhammed devrinde, vezaret iptal olunarak, *kitâbet es-sırr* (*sır kâtipliği*)<sup>88</sup>, *el-üstadârîyye*<sup>89</sup>, *nazar el-hâs*<sup>90</sup>, *şadd ed-devâvin*<sup>91</sup> olarak ayrılmıştı<sup>92</sup>. *Memlûk* ordusu sefere çıkacağı zaman *vezîr* ve *nâzır el-hâs*'a emir verilir, onlar da *buyût es-sultân*<sup>93</sup> denilen bölümlerde sefer hazırlığına başlarlardı<sup>94</sup>.

*Atabek*<sup>95</sup>, Türkçe bir kelime olup, Sultanın çocuklarını eğiten kişi demektir. el-Kalkaşandî'ye göre, *atabek el-asâkir* lakabındaki *atabek* ismi ilk

<sup>86</sup> İbn Tagrîbirdî, *Havâdis*, c.2, s.522.

<sup>87</sup> İbn el-Furat, *Tarih*, c.8, s.136.

<sup>88</sup> "Memlûk Devleti'nde Divân el-İnşâ'yı idare eden görevli.", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.195.

<sup>89</sup> "Üstadârlık vazifesi *Eyyûbiler* zamanında kurulmuş bir vazifedir. Vezaretin bir bölümü, kolu sayılmaktadır. el-Muzaffer b. Cüheyr bu göreve atanan ilk kişidir. Kendisi sultanın dairelerinin işleri (Matâbih, Şarabhâne, el-Hâşîyye, Gılmân), askerînin maaşı (*cevâmik el-cünd*), hayvanların yemleri ile ilgilendir idi. Kendisi Erbâb es-Suyûftan idi.", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.20-23, s.27-28; İbn İyâs, *Bedâî'*, c.1/1, s.310; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.4, K.2, s.647; İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm*, c.14, s.93. "-*Memlûk* devletinde-*el-memâlik es-sultânîyye*'nin maaşları ile *üstadâr* ilgilendirirdi.", Duhman, *Mucev*, s.106; Popper, *Egypt and Syria*, s.98.

<sup>90</sup> "Sultan her sene memlûklere ve görevli kişilere rütbelerine göre yazlık ve kışlık elbiseler verirdi. Suriye'deki emirlere de kışlık elbiseler gönderilirdi. Bu işle *üstadâr*, *nâzır el-hâs* ve onun emrinde *kâtib el-memâlik es-sultânîyye* ilgilenecekti.", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.197; c.7, s.197, 224; İbn el-Furat, *Tarih*, c.9, K.2, s.402; İbn Tagrîbirdî, *Havâdis*, c.2, s.332.

<sup>91</sup> "Şadd ed-Devâvin vezire malların toplanması konusunda yardım ederdi. Adet olarak bu görevli 'aşere emirlerinden olurdu.", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.23.

<sup>92</sup> İbn İyâs, *Bedâî'*, c.2, s.415.

<sup>93</sup> "*el-Buyût el-Kerîme*, *el-Buyût eş-Şerîfe*, *Buyût es-Sultân*; Burası sultana ait taşthâne, firâşhâne, rikâbhâne, zeredhâne, istabl, münâh, hûş, şüven gibi sultanın has dairelerinin bulunduğu yerdir. Emirlerin de sultana ait hizmet daireleri (buyût) gibi kendilerine has daireleri vardı. *Taşthâne*, *Firâşhâne*, *Rikâbhâne*, *Zeredhâne*, *matbah* ve *tabakhâneleri* olurdu. Ancak emirler *havâichâneye* sahip olmazlardı zira bu sultana mahsus bir daire idi. Bu dairelerle ilgilene görevli (*mihâtâr*) bulunurdu. Bu kişinin emrinde pek çok görevli, gılman gibi hizmet erbabi da vardı. Emirlerin *istablât el-huyûl* (ahırları), *munâhât el-cimâl* (Deve ahırları) ve *şüven el-ğîlâl* (hububat depoları) gibi muhtelif teçhizatıyla ilgili özel mekânları da vardı. Askerleriyle ilgilenen *üstadâr*, *re's en-nevbe*, *devâdâr*, *emîr meclis*, *camedâr*, *emîr ahûr*, *üstadâr es-sohbe* ve *müşrif* gibi görevlileri vardı.", el-Kalkaşandî, *Subh*, c.3, s.61-62. 169; c.4, s.62.

<sup>94</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.2, s.743.

<sup>95</sup> *Atabek* ıstılahı Türkçe Ata (baba) ve Beğ (bey) kelimelerinden mürekkep bir birleşik isim olup "beğ'in atası; beğ'in babası" anlamına gelir ki buradaki "beğ" ile kastedilen kişi *Selçuklu* sultanlarının şehzâdeleridir. Sultanlar oğullarının terbiyesi ve devlet adamı olarak yetiştirilmeleriyle re'sen uğraşmadıkları için başta hanedana sadâkati, devlet idâresindeki mahareti, askerlik işlerindeki üstün vasıfları ile temâyüz etmiş kişileri bu şehzâdelerin her bakımdan yetiştirilmeleri ile görevlendirirler; bu kişiler kendi terbiyelerine tevdi edilen bu şehzâdelerle



defa 1072 senesinde Melikşah tarafından veziri Nizâm el-Mülk (ed-Devle)'ye verilmiştir. *Atabeklik*, *Eyyûbilerde* ve *Memlûkler Devleti*'nin ilk devirlerinde *Selçuklular* zamanındaki<sup>96</sup> bu anlamı ile kullanılmıştır. Bu kelime sonraları *Memlûklerde mukaddem el-asker* (*Memlûk* ordusunun baş komutanı) makamında kullanılmıştır. *Atabek el-asâkir*, devlette mertebeye nâibden hemen sonra gelirdi. *Memlûkler Devleti*'nde de bu unvânın anlamını değiştirerek de olsa kullanılması *Selçuklu-Memlûk* iribatının önemli ip uçlarından<sup>97</sup>. Buna ilâve olarak *Atabek el-Asâkir* için *Selçuklular*'da<sup>98</sup> da görülen *Beğlerbeyi*<sup>99</sup> kelimesinin kullanılıyor olması da bu görüşümüzü destekler mahiyettedir. Kelimenin lafzen ve manen gösterdiği bu benzerlik iki devlet arasındaki mevcut alâkayı da gösterir mahiyettedir.

(beylere) kendi idârelerine verilen vilâyetlere giderler; orada hem o vilâyeti idare ederler, hem de şehzâdeleri birinci sınıf devlet adamı (geleceğin sultanları) ve kumandanı olarak yetiştirirlerdi. Bu şehzâdelerle kendilerini yetiştiren kişiler (Lala) arasındaki münâsebetler âdetâ bir baba ile oğul arasındaki münâsebet gibi olurdu. Bu yüzden bu kişiler "Atabek" olarak isimlendirilirdi. İşte bu atabekler maiyyetindeki şehzâdelerin yaşlarının küçüklüğünden yararlanarak, idârelerine tevdi edilen vilâyetlerde, siyâsi karışıklıklar ve merkezi idarenin zaafından yararlanarak bağımsızlıklarını ilân edip kendi adlarına devletler kurmuşlar ve bu misillü devletlerin hepsini birden ifâde etmek üzere bu devletlere *Atabeylikler* adı verilmiştir.

<sup>96</sup> er-Râvendî, *Râhat es-Sudûr*, c.1, s. 40, 137; c.2, s. 252, 274, 281, 282, 312, 327; Sadr ed-Dîn Ebû el-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali el-Hüseynî, *Ahbâr ed-Devlet es-Selcûkiyye*, (Ter. Necati Lügal), Ankara, 1999, s.55, 63, 68, 70-73; 98, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 117, 121, 123, 126; Reşîd ed-Dîn Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih, Selçuklular Tarihi*, II. Cild, 5. Cüz, (Yay. Ahmet Ateş), Ankara, 1999, s.56, 57, 66, 161, 125, 126, 127; el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rudegî İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-Alâiye fî Umuri'l-Alâ'iye*, (Ter. Mürsel Öztürk), c.2, Ankara, 1996, s. 17, 20, 27, 121; Mahmud b. Muhammed Aksarâi, *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*, (Tah. Osman Turan), İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1362, s.24-26, 32, 40, 95,100-102, 118, 279, 285, 290, 291.

<sup>97</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.18; el-Cezerî, *Havâdis*, s.234, 258; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.2, s.438; el-'Aynî, *İkd el-Cumân*, c.4, s.22; İbn Tagrîbirdî, *el-Menhel es-Sâfi ve el-Müstevfi ba'd el-Vâfi*, (Tah. M.M. Emin/ Said Aşur), c. 1, Kahire, 1984, 1985, 1986, 1990, 1994, c.1, s.2; es-Sehâvî, *et-Tibr el-Mesbûk*, s.423; Âşûr, *el-Asr el-Memâlikî*, s.395; Ömer Musa el-Bâşâ, *el-Edeb fî Bilâd eş-Şâm Usûr ez-Zengiyîn ve el-Eyyûbiyyîn ve el-Memâlik*, Dimaşk, 1989, s.122-125; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *İslâm Ansiklopedisi (TDV)*, c.4, İstanbul, 1991, s.39-40; Leyla Abd el-Cevâd İsmâil, "Atâbek el-Asâkir fî el-Kahire fî 'Asr Devle el-Memâlik el-Bahriyye", *el-Müverrih el-Misrî*, c.10, 1993, s.49-106; Abd el-Munim Macid, *Nuzum Devlet Selâûn el-Memâlik ve Rusumuhum fî Misr*, Kahire, 1964, s.144; Abdurrahman Zeki, *el-Ceyş el-Misrî fî el-'Asr el-İslâmî*, Kahire, 1970, s.18.

<sup>98</sup> İbn Bibi, *el-Evâmir*, c.2, s.25, 72; Aksarâi, *Müsâmeret*, s. 37, 74, 40, 42, 50, 65, 89, 92, 97, 100, 145, 146, 192, 193.

<sup>99</sup> Halil b. Şahin ez-Zâhirî, *Zubdet*, s.112; Köprülü, *Bizans*, s.194.

*Anadolu Selçuklularında ve Eyyûbîlerde* mevcudiyetini bildiğimiz *Kâzî el-‘Askerlik*<sup>100</sup> görevini deruhde eden *kâzî el-‘asker* denilen bir görevli *Memlûk*lerde de vardı. Bu kişi hazarda ve seferde sultanın yanında bulunurdu. Seferde ordugâhta belirli bir yeri vardı. *Kâziaskerîn* yardımcısı kâtipler vardı<sup>101</sup>. Şafîî, Hanefî, Malikî *kâziasker*leri bulunduğu hâlde Hanbelî *kâziaskerî* yoktu<sup>102</sup>. Suriye’de Malikî ve Hanbelî *kâziasker*ler vardı<sup>103</sup>. Bu vazifeyi asker menşeli bir kişi yapardı. Bazan da *hâcib el-hüccâb* bu görevi üstlenirdi<sup>104</sup>. Bu kişi kararlarını çabuk verirdi. Bu, özellikle savaş zamanlarında, zaman kaybına engel olurdu<sup>105</sup>. Köprülü’ye göre bu müessese *Osmanlılara* ya *Memlûk*lerden ya da *Türkiye Selçuklularından* geçmiştir<sup>106</sup>.

*Abbâsîlerin* ve *Gaznelîlerin* pek çok ananesine vâris olan *Selçuklular*da, ve *Fâtîmî* ananelerine vâris olan *Eyyûbîlerde* *tavâşî*lerin mühim mevkilere yükseldiği ve devlet işlerinde ehemmiyet kazandıkları görülmektedir. Salah ed-Dîn *Eyyûbî*’nin veziri Karkuş bir *tavâşî* idi. *Memlûk*ler zamanında da bu kişilere *tavâşî* adı verildiği bilinmektedir<sup>107</sup>. *Tavâşî*ler<sup>108</sup> *Memlûk*ler devrinde, *tavâşî*<sup>109</sup> / *kesük*<sup>110</sup> / *et-tavâşî el-mukaddem*<sup>111</sup> / *mukaddem el-memâlik*<sup>112</sup> / *mukaddem el-memâlik es-sultânîyye*<sup>113</sup> / *tavâşîyye et-tibâk*<sup>114</sup> / *huddâm et-tibâk*

<sup>100</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.1, s.101; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.10, s.256.

<sup>101</sup> el-Ömerî, *et-Tarîf*, s.177-178

<sup>102</sup> el-Ömerî, *et-Tarîf*, s.177-178; el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.37; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.1, s.101; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.10, s.256.

<sup>103</sup> İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.10, s.256.

<sup>104</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.1, s.101.

<sup>105</sup> İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.10, s.256.

<sup>106</sup> Köprülü, *Bizans*, s.197-198.

<sup>107</sup> Köprülü, *Bizans*, s.209.

<sup>108</sup>“*Tavâşî*ler, Rum (Kafkaslar), Habeşistan, Hindistan ve Batı Afrika’dan (Tekrar) alınmaktaydı.”, David Ayalon, “The Eunuchs in the Mamluk Sultanate”, *The Mamluk Military Society*, London, 1979, s.268; el-Bâşâ, *a.g.e.*, s.382; “*Tavâşî*ler nisbelerini kendilerini azad eden kişiden alıyorlardı. Cevher b. Abdullah el-Kankabâî et-Tavâşî el-Habeşî nisbesini kendini azad Emîr Kankabâî’den almıştı. Yine Hoşkadem b. Abdullah Yeşbekî nisbesini kendisini azad eden Emîr Yeşbek eş-Şabanî’den almıştı.”, İbn Tagribirdî, *el-Menhel*, c.5, s.38, s.206.

<sup>109</sup> Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.71; İbn el-Verdî, *Tetimmet*, c.2, s.188; es-Sehâvî, *et-Tibr el-Mesbûk*, s.43.

<sup>110</sup> Ebu Hayyân, *Kitabu'l-İdrâk li-Lisân el-Etrâk*, (Haz. Ahmet Caferoğlu), İstanbul, 1931, s.46.

<sup>111</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.2, s.524.

<sup>112</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.575, s.581.

<sup>113</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.1, s.73, s.140, s.768; İbn Tagribirdî, *el-Menhel*, c.5, s.44; Ayalon, “*Kötelik Sistemi*”, s.227-228; Popper, *Egypt and Syria*, s.93.

<sup>114</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.2, s.342.



*et-tavâşîyye*<sup>115</sup>/*sewâkûn*<sup>116</sup>/*huddâm*<sup>117</sup>/*huddâm-hısyân*<sup>118</sup>/*el-huddâm es-sultânîyye*<sup>119</sup>) gibi isimlerle anılmakta olup hadım idiler<sup>120</sup>. *Tavâşîler* devlet içinde çok yüksek bürokratik mevkilere<sup>121</sup>de ulaşmışlardır<sup>122</sup>. Bunun yanında, onların *tibâkta* eğitim gören *memlûklerle* olan ilgileri sebebiyle fevkalade ehemmiyetli bir yerleri vardı<sup>123</sup>. Bunlar *memlûklerin* buradaki tanziminden sorumlu idiler. Bunların başına, *zimâm ed-dûr/zimâmîyye/zimâm* deniliyordu<sup>124</sup>. Bu kişi *tablhâne* emîri rütbesinde idi<sup>125</sup>. Halil b. Şâhin bunların makamca en yüksek olanlarının *mukaddem el-memâlik es-sultânîyye* olduğunu kaydeder<sup>126</sup>. *Mukaddem* olacak kişiye hil'at giydirilerek *tavâşîler* arasından tayin ediliyordu. *Mukaddem el-memâlik*, Bâb el-Kulle'den girilen geniş dehlizde mastaba'da otururdu. Kaynakta bu kişilerin *tablhâne* emîri rütbesinde olduğu ifade edilmektedir<sup>127</sup>. Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun devrinde *üstadâr* olan Akboğa Abd el-Vâhid adlı *memlûk* müstesna ol-

<sup>115</sup> İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm*, C.9, s.62.

<sup>116</sup> Halil b. Şahin *ez-Zâhirî*, *Zubdet*, s.122; Ayalon, "Kölelik Sistemi", s.227-228; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.319.

<sup>117</sup> İbn el-Verdî, *Teûmmet*, c.2, s.188.

<sup>118</sup> Ayalon, "Eunuchs", s.268.

<sup>119</sup> es-Sehâvî, *Dav'*, c.6, s.234.

<sup>120</sup> el-Makrizî, *Hitat*, c.3, s.347; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.812; İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm*, c.10, s.192; 'Âşûr, *el-Muctema'*, s.14-15.

<sup>121</sup> "Tavâşîler *huddâm* taifesi içinde satın alınıp akabinde muhtelif görevlerde kullanılıyorlardı. *Memlûk* devletinde *tavâşîler* sultanın özel koruma grubu ve yakın adamları *hâssekkîyye* içinde hizmet verdiler. Bunlar *sâkî*, *cededâr*, *re's nevbet es-sûkat*, *re's nevbet el-cededârîyye*, *hazinedâr*, *mütevelli ez-zimâmîyye*, *şadd el-hûş* gibi görevleri üstlendiler. Meselâ, Hoşkadem b. Abdullah el-Yeşbekî *huddâm* olarak alınmış ve çeşitli emirlerin hizmetinde bulunmuş idi. Emîr Yeşbek Şabanî onu azad etmiş ve onun hizmeti devam edip *mukaddem el-memâlik* vazifesini deruhte etmişti. O, Şeyh Müeyyed devrinde *cededâr el-hâs* olmuş, Tatar onu *naib mukaddem el-memâlik es-sultaniyye* vazifesine getirmiş, Barsbay devrinde ise *takdimet el-memâlik es-sultaniyye* görevine tayin olmuştu. *Tavâşîler lâlâlık* adını alan Sultanın çocuklarının terbiyesi işleriyle de ilgilendiler.", İbn Tagrîbirdî, *el-Menhel*, c.5, s.206; İbn İyâs, *Bedâi'*, c.3, s.224; Ayalon, "Eunuchs", s.271-272.

<sup>122</sup> "Tavâşîlerden yüz atlı *iktâ* yani *takdimet el-elf* rütbesinde olanlar vardı. Bedr b. Abdullah es-Savabî bunlardandı.", İbn Tagrîbirdî, *el-Menhel*, c.3, s.243.

<sup>123</sup> Ayalon, "Eunuchs", s.268-269.

<sup>124</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.1, s.279; es-Sehâvî, *et-Tibr el-Mesbûk*, s.43, s.61; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.319.

<sup>125</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.22; "1380 senesinde Safî ed-Dîn Cevher es-Selâhî Zahîr Muh-târ el-Husâmî'nin vefatından sonra hil'at giydirilerek *mukaddem el-memâlik* görevine atanmıştı.", Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.1, s.405.

<sup>126</sup> Halil b. Şahin *ez-Zâhirî*, *Zubdet*, s.122.

<sup>127</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.424-425.

mak üzere<sup>128</sup> mukaddemler hep *tavâşî*lerden olurdu<sup>129</sup>. *Tibâkların* ayrı mukaddemlerinin olduğu anlaşılıyor<sup>130</sup>. Bu kişilerin *naib mukaddem el-memâlik es-sultânîyye* adını taşıyan yardımcıları vardı<sup>131</sup>. Bunun yanında *huddâm*dan oluşan eğitici personel de vardı<sup>132</sup>. Bunlar *cevâmik* denen maaş alıyorlar veya *iktâları* bulunuyordu<sup>133</sup>. Kaynakların verdiği bilgilere göre, el-Melik es-Sâlih 'Îmâd ed-Dîn Ebû İsmail (1342-1345) zamanında *et-tavâşîyye* devlete hakim olmuştu<sup>134</sup>. *Tavâşîyye tibâk*'taki görevleri dışında Ebvâb, Kenâniyye, Bâb es-Sitâre gibi yerlerde görev yaparlardı. Halil b. Şâhin bunların sayısının 600 olduğunu kaydetmiştir<sup>135</sup>.

*Eyyübîler* vasıtasıyla *Selçukluların* pek çok müessesesini almış olan *Memlûklerde Selçuklular*da varlığı bilinen *çavuşlara* da rast gelinmektedir. *Selçuklular* devrinde *çavuşlar* hükümdar ve saray görevlileri olup, posta ulaklığıyla muhabere hizmetlerinde bulunurlardı. Bir başka görevleri de hükümdar alaylarının önünde yürüyüp hizmet etmektir. "*Dûr bâş*" (açılın/uzaklaşın) diyerek hükümdara yol açtuklarından bunlara *dûr-bâş* da denirdi. Hükümdardan başka *Selçuklu* büyüklerinin de divanlarında hizmet eden *çavuşları* vardı<sup>136</sup>. *Memlûk* sultanlarının maiyetinde *çavuşlar* zümresi bulunduğu gibi, Suriye'deki *naib es-saltana*'nın da maiyetinde *çavuşlar* vardı<sup>137</sup>. *Memlûkler Devletinde şiar el-mülk*'ten sayılan *çavuşluk* (*el-Çaviş, eş-Şaviş*) görevini *halka* askerlerinden dört kişi yapardı. Bunların görevi geçit merasiminde sultanın ya da nâibin önünde yürüyüp tazimle bağırarak halkın dikkatini çekmektir. Bunlar aynı zamanda mektup taşımak vazifesini de üstlen-

<sup>128</sup> "David Ayalon'un bir istisna olarak takdim ettiği bu kişi kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bizzat kendisi bu işle ilgilenmemiş *tavâşî*lerden Sünbül el-Kullî adlı kişi ona niyabeten bu görevi yerine getirmişti.", Musa b. Muhammed b. Yahya el-Yusufî, *Nuzhet en-Nâzir fî Siret el-Melik en-Nâsir*, (Tah. Ahmet Hutayt), Beyrut, 1986, s.230.

<sup>129</sup> Ayalon, "*Kölelik Sistemi*", s.227-228.

<sup>130</sup> İbn İyâs, *Bedâi'*, c.1/2, s.126.

<sup>131</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.601; İbn Tagribirdî, *el-Menhel*, c.5, s.44; Ayalon, "*Kölelik Sistemi*", s.227-228.

<sup>132</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.424-425.

<sup>133</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.3, K.1, s.279, c.3, K.2, s.442.

<sup>134</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.2, K.3, s.679.

<sup>135</sup> Halil b. Şâhin ez-Zâhirî, *Zubdet*, s.122.

<sup>136</sup> el-Hüseynî, *Ahbâr*, s.68; el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rudeğî İbn Bibî, *el-Evâmîru'l-Alâiye fî Umuri'l-Alâiye*, (Ter. Mürsel Öztürk), c.1, Ankara, 1996, s. 64, 108, 118, 126, 156, 174, 181, 194, 234, 244, 251, 279, 342, 416, c.2, 105, 124, 237; Mahmud b. Muhammed Aksarâî, *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*, (Tah. Osman Turan), İntişarât-ı Esâtir, Tahran, 1362, s.89; Enverî, *İstulâhât*, s.254; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 37.

<sup>137</sup> Köprülü, *Bizans*, s. 213.



mişlerdi<sup>138</sup>. *Selçuklular* devrinde varlığını bildiğimiz *candârlar*<sup>139</sup> aynı isimle *Memlûklerde* de var idiler. Seferde, sultanın çadırının gece ve gündüz korunmasından *candârlar* sorumlu idi<sup>140</sup>. Çadırlar sultanın seferleri ve avlarında beraberinde giderdi<sup>141</sup>. Yine, sultan tarafından emirlerden birisinin öldürülme emri verildiğinde bu işle *emîr candâr* ilgilenirdi<sup>142</sup>. *Mukaddem elf* ve *tablhâne* emîri rütbesindeki iki *candâr* emîr, silâhların teslim alınması işine de nezaret ederlerdi<sup>143</sup>.

*Memlûk* sultanları *tuğra* gibi sembolleri de *Eyyûbîler* vasıtasıyla *Büyük Selçuklular*<sup>144</sup>dan almış görünmektedirler<sup>145</sup>. Bunun yanında, *Selçukluların* bir adeti olan *câliş* (*tuğ*)<sup>146</sup> kullanma usûlü de *Eyyûbîler* vasıtasıyla *Mısır'a* gelmişti. Yine *Selçukluların Şi'î İsmailî* mezhebine karşı geliştirdiği medrese nizamı *Nûr ed-Dîn Mahmûd Zengî* eliyle Şam'da, *Selâh ed-Dîn* eliyle de *Mısır'da* kurulmuştur. *Selçuklu* âdetlerinden *gâşiye* taşıma *Selâh ed-Dîn* vasıtasıyla *Mısır'a* gelmiş ve *Memlûkler Devletine* de geçmiştir<sup>147</sup>. *Selçuklular* dev-

<sup>138</sup> İbn Tagrıbirdî, *en-Nucûm*, c.7, s.10; C.12, s.26; Ebu Hayyân, *Kitâb el-İdrâk*, s.27.

<sup>139</sup> "Candâr kelimesi, "cân" yani eski Farsça'daki vuran, öldüren manasına gelen "cen" kelimesinden alınarak "dâr" yani sahip kelimesinin terkiibinden silâhdâr manasına gelen bir kelimedir."; Enverî, *İsulâhât*, s.27; "Büyük Selçuklular'da diğer saray görevlileri gibi candarlar da çeşitli milletlere mensup *gulâmlar* arasında arasından seçilen hassa askerleri olup hükümdarın ve sarayın güvenliğini sağlamakla sorumlu idiler. *Candarların* kumandanına "emîr-i candar" denirdi.", Aydın Tanerî, "Candar", *D.İ.A.*, c.7, İstanbul, 1993, s.145; Meccud Mansuroğlu, "Candar", *M.İ.A.*, c.3, İstanbul, 1993, s.24-25; Nizâm el-Mülk, *Siyasetnâme*, s.120; el-Hüseynî, *Ahbâr*, s.78, 79, 85, 90; er-Râvendî, *Râhat es-Sudûr*, c.1, s. 137; c.2, s.250; İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-Alâiye* c.1, s.130, 227, 234, 244, 251, 279, 342, 416; c.2, 26, 209.

<sup>140</sup> es-Sayrâfî, *Enbâ el-Hasr*, s.19.

<sup>141</sup> İbn Tagrıbirdî, *en-Nucûm*, c.7, s.77.

<sup>142</sup> İbn İyâs, *Bedâ'î*, c.1/1, s.324.

<sup>143</sup> Advan, *el-Asker*, s.97-98; Abdülaziz, *Hazâin*, s.114-115.

<sup>144</sup> el-Hüseynî, *Ahbâr*, s. 67.

<sup>145</sup> Uzunçarşılı, *Medhal*, s.312.

<sup>146</sup> Reşid ed-Dîn Fazlallah, *Câmî' al-Tavârih, Selçuklular Tarihi*, II. Cild, 5. Cüz, (Yay. Ahmet Ateş), Ankara, 1999, s.149.

<sup>147</sup> Abbâdî, *Kıyâm*, s. 78-80; Gâşiye ile ilgili bkz., Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.89; İbn el-Verdî, *Tetümmet*, c.2, s.226, s.288; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.2, s.369, s. 370, s. 438, s.440, s.443, s.516, c.2, K.1, s.67, c.2, K.2, s.344, c.2, K.3, s.620, s.843; İbn Tagrıbirdî, *en-Nucûm*, c.7, s.5, s. 11, C.8, s. 211, C.9, s.79, C.10, s.30, s.65, Mufaddal b. Ebi'l-Fedâil, *en-Nehc es-Sedîd*, c.1, s.487, es-Sayrâfî, Ali b. Davud b. Haüb el-Cevherî, *İnbâ el-Hasr fî Ebnâ el-Asr*, (Tah. Hasan Habeshî), Kahire, 1970, s.76; Carl Heinrich Becker, "Le 'ghâshiya' comme emblème de la royauté" *Centenario della nascita di Michele Amari*, Vol. 2, Palermo: Stabilimento Tipografico Virz", 1910, 148-151; Selçuklular Devrinde Gâşiye için bkz. el-Hüseynî, *Ahbâr*, s.15; İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-Alâiye* c.1, s. 67, 190, 228, c.2, s. 22; Erdoğan Merçil, Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", *Ord. Prof. Yusuî Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara, 1985, s.321-328; Erdoğan Merçil, "Gâşiye", *D.İ.A.*, c.13, İstanbul, 1993, s.398-399.

rinden bahseden kaynaklarda *visâk*<sup>148</sup>/*vişâk*, *vıtak*<sup>149</sup> olarak geçen *otak* muarreb bir kelime olup *Memlûk* kaynaklarında da sık sık görülmektedir. *Memlûkler* devrinde savaşlarda kullanılan çadırlar *vıtak* ve *el-harkâh/harkâvât* olarak adlandırılıyordu. Bunun yanında devrin Türkçe eserlerinden öğrenildiğine göre, *çatır*, *otak* gibi kelimeler de kullanılmaktaydı<sup>150</sup>. *Memlûkler* devrinde, harp zamanlarında savaş sahasına belli bir mesafede ordugâh kuruluyordu. Kumandanın çadırı ortada ve emîrlerin çadırları bunu çevreleyecek şekilde bir düzenle yerleştiriliyordu<sup>151</sup>. Bu ordugâhlar *vıtak*(*vıtâkât*)<sup>152</sup> ya da *dehlîz*<sup>153</sup> olarak adlandırılırdı<sup>154</sup>. Buna ilâve olarak *tablhâne* ve *aşerât* emîrleri ile askerlerin de çadırları vardı. Askerlerin *vıtak*ları(çadırları) Mısır, Dimâşk, Haleb askerî olarak ayrılırdı<sup>155</sup>. Yine *Memlûkler*deki *Dehlîz*<sup>156</sup> kelimesinin *Büyük Selçuklular*<sup>157</sup> ve *Anadolu Selçuklularında* görülen *Serâ-Perde* ile aynı mânâda olduğu ifade edilmiştir<sup>158</sup>.

*Büyük Selçuklular* da ve kollarında sancaklar ve tablhanelerin varlığı bilinmektedir. Ordularda askeri maksadlı mızıkanın mevcudiyeti bilinmektedir. Köşler bu cümleden kaynaklara aksetmiş bulunan unsurlardandır<sup>159</sup>.

<sup>148</sup> Nizâm el-Mülk, *Siyasetnâme*, s.36, 130, 140, 141; Mahmud b. Muhammed Aksarâî, *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*, (Tah. Osman Turan), İntişarât-ı Esâtir, Tahran, 1362, s.12, 267; İbn Bibî, *el-Evâmîru'l-Alâiye* c.1, s.89, 94, 106, 107; Köprülü, *Bizans*, s.244-245.

<sup>149</sup> Nizâm el-Mülk, *Siyasetnâme*, s.136; Reşid ed-Din Fazlallah, *Câmi' al-Tavârih*, II. Cild, 5. Cüz, s.70, 172.

<sup>150</sup> Ebu Hayyân, *Kitâb el-İdrâk*, s.27, s.63.

<sup>151</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.14, s.189.

<sup>152</sup> “*Vıtak*; Türkçe; otak, otağ manasına gelirdi. Mısır *Memlûk* Türkçesinde oda manasına geliyordu. Bilâd-ı Şâm'da oda kelimesi de kullanılmaktaydı. Otak, Türkçe'de büyük, süslemeli ileri gelen kişiler için olan çadır manasınadır. Arapça'ya *vıtak* olarak girmiş; Çadır ve çadırlardan kurulu askerî üs/ordugâh (muasker) manasına gelmektedir.”, el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.425; “*el-Vıtak*, Türkçe otak, otağ demektir. Bu kelimeyle yalnız çadır kastedilmez. Burada çadırlardan oluşan ordugâh kasd edilmektedir.”, Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.199, s.272, s.289, s.296; en-Nuveyrî, *Nihayet el-Ereb*, c.31, s.209; el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.2, s.281; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.7, s.95.

<sup>153</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.2, s.635.

<sup>154</sup> Advan, *el-Asker*, s.45; 'Âşûr, *el-'Alakât*, s.18; “*Vıtak*, büyük çadır ya da ordugah anlamına geliyordu.”, Duhman, *Mucem*, s.155.

<sup>155</sup> “Merc-i Dâbık'ta 15 *vıtak* bulunuyordu”, İbn İyâs, *Bedâî'*, c.5, s.72; Aybek ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer*, c.9, s.45.

<sup>156</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.3, s.299, 572, 573, 577; c.4, s. 47, 50, 424-425; c.13, s.135, 185.

<sup>157</sup> Nizâm el-Mülk, *Siyasetnâme*, s.52.

<sup>158</sup> Köprülü, *Bizans*, s.244-245.

<sup>159</sup> Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.8, Ankara, 1987, s.33-377; Enverî, *İstila-hât*, s.256; İbn Bibî, *el-Evâmîr el-Alâiye* c.1, s.126, 256, 266, 275, 295, 344, c.2, s.41, 58, 146, 169; Aksarayî, *Müsâmeret*, s.77, 79, 139, 143, 150, 176, 220, 225, 227.



*Memlûk* sultanının seferlerinde ve savaşlarında yanında *sanâcık* ve *tablhâne* bulunurdu<sup>160</sup>. *Memlûkler Devletinde*, *tablhânede* muhtelif davullar ve borular bulunurdu. Burayı *ümerâ aşerât* rütbesinde *emîr alem* denen bir emîr idare ederdi. Seferlerde de bu işle o ilgilenirdi. *Mihtâr et-tablhâne* denilen personeli vardı. Burada davul çalan *debendâr*, boru üfleyen *müneffir*, kös vuran *küsiyy/el-kösî* benzeri musiki aletleri çalan kimseler bulunurdu. Her akşam namazdan sonra Kale'de iki defa kös vurulurdu. *Tablhâne* savaşlar ve seferlerde *tulbların* yanında ve sultanın çadırının etrafında olurdu. Çalınan bu aletler *et-tablhânât* ve *el-kusât es-sultânîyye* adını da alırdı<sup>161</sup>.

## II- BAZI KÜLTÜREL UNSURLAR

*Sultan el-Melik es-Sâlih*'in *er-Ravza* adasındaki kabrinden *Beyn el-Kas-reyn*'deki medresesindeki türbesine nakli sırasında *memlûkler beyaz izâ* (matem) elbiseleri giyip *saçlarını kesmişlerdi*<sup>162</sup>. 1277 senesinde, *Memlûk* Sultanlarından *Melik Said Berke* hal'inden bir süre sonra vefat ettiği zaman *Memlûk* sultanı olan *Kalavun* matem alâmeti olarak *beyazlar* giymişti<sup>163</sup>. Bu bilgi, *Türklerde* ve *Selçuklularda* eski dönemlerden beri câri olan matem gelenekleriyle mütenasip bir durumdur. *Saç kesme* ve *beyaz yas elbisesi* giyme gibi adetler Türklerin eski anelerindendi. *Büyük Selçuklu* veziri *Kündürî*, Sultan Alp Arslan'ın emriyle öldürüldüğünde, hanımları, kızları ve cariyeleri yüksek sesle ağlamışlar, saçlarını yolmuşlar ve başlarını açıp toprak serpmişlerdi. *Türkiye Selçuklularında* ölüm haberini alan kimseler elbiselerini yırtıyor, saçlarını yoluyor ve cenaze töreninde tamamıyla başlarını açıyorlardı. Bunun yanında yas süresince matem elbisesi giyiyorlardı. Alâ ed-Dîn Keykubâd, kardeşinin ölümü dolayısıyla yas alâmeti olarak beyaz atlas giymişti; kumandanlar da, başlıklarını (külâh) ters çevirmişler, elbiselerinin üzerine beyaz örtüler çekmişlerdi. Beyaz rengin tercihi eski Türk büyüklerinin beyaz elbise giyme geleneği ile, şehâdete hazırlanma ve beyaz yas elbisesi giyme geleneklerinin varlığı, beyaz rengin kefenle bağlantıyı (ölümü çağrıştırması) gibi hususlarla ilişkili olmalıdır<sup>164</sup>.

<sup>160</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.2, s.429; el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.1, s.40.

<sup>161</sup> el-Kalkaşandî, *Subh*, c.4, s.8, s.13, s.59, s.78; İbn Tagribirdî, *en-Nucûm*, c.8, s.37; İbn İyâs, *Bedâi'*, c.1/1, s.324; Advan, *el-Asker*, s.93.

<sup>162</sup> Aybek ed-Devdârî, *Kenz ed-Durer*, C.8, s.15; el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.2, s.371; el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.1, s.37.

<sup>163</sup> İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara, 1988, s.310.

<sup>164</sup> Köymen, *a.g.e.*, s.152-153; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988, s. 759; Uzunçarşılı, *Medhal*, s.310; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya, 1977, s. 58-62; Ögel, *Türk Kültürünün*, c.6, s.383; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâ-*

*Musul Atabeyliğinde kabak* oyunu okçular tarafından icrâ edilirdi. Okçular yere dikilmiş bir direğin tepesinde bulunan tahta çembere nişan alırlardı. Türkler arasında bu oyuna *kabak* adı verilmişti. “*Kabak* bir atıcılık oyunu idi. Ata binmiş bir okçunun, direğin tepesindeki altın veya gümüş *kabak* şeklindeki bir hedefe atış yapması sebebiyle bu adı almıştı. *Kabak*’ın asıldığı direk on zira’ oluyordu. *Kabak* oyunu *Meydan el-Kabak* denen özel bir yerde oynanıyordu. Burası *Kahire*’nin dışında idi. *Meydan el-Esved*, *Meydan el-Tyd*, *Meydan el-Ahdar*, *Meydan es-Sibâk* gibi adlarla da anılırdı. Kaynaktan anlaşıldığı kadarıyla harp kıyafetleri giyilerek de oynanıyordu<sup>165</sup>. Bu oyunu sultanlar ve beyler de oynarlardı. Nûr ed-Dîn Mahmud Zengî’nin bu oyunu oynadığı bilinmektedir<sup>166</sup>. Bu oyunun *Memlûklerde* de aynı adla oy-

*vus (1211-1220)*, Ankara, 1997, s.100; W. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, (Ter. Abdülkadir İnan), *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, s.362-386.

<sup>165</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.2, s.518; el-Aynî, *İkd el-Cumân*, c.2, s.155, c.3, s.167-168, c.4, s. 124; ‘Âşûr, *el-Asr el-Memlûkî*, s.446; Aybek ed-Devâdârî, *Kenz ed-Durer*, c.8, s.343; Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.293; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfet el-Mulûkiyye fi ed-Devlet et-Türkîyye*, (Tah.Abdulhamid Salih Hamdân), Kahire, 1987, s.79, 84; Samira Kortantamer, “Memlûklarda Türk Kültürü”, *İsmail Aka Armağanı*, İzmir, 1999, s.186; André Raymond, *Yenicilerin Kahiresi, Abdurrahman Kethûda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, (Ter. Alp Tümertekin), İstanbul, 1999, s.32-33; Ünsal Yüce, *Türk Okçuluğu*, Ankara, 1999, s.37-43; Hassanein Rabie, “The Training of the Mamlûk Fâris”, *War, Technology and Society in the Middle East*, Parry, V. J. (edited by). London: Oxford University Press, 1975, s.160; Hasan Basri Öngel, *Türk Kültür Tarihinde Spor*, Ankara, 2001, s.239-261; Baybars el-Mansûrî, *Zubdet el-Fikre*, s.283; “İlk Memlûk sultanı M’uizz Aybek top oynamaktaydı.”, el-Cezerî, *Havâdis*, s.235; “Top vurma (çevgân) fârisliğin faydalı işlerindedir. Fârisliğin hangi sanatını istesen kılıçla, süngüyle, okla iş yapmakta bu oyunu oynamak iyidir. Bu oyunla, hamle yapmak, hedef kapmak, geri dönmek, savunma yapmak, dolaşmak, birbiriyle karşılaşmak, at sürmek, at eğitmek, at ve binicinin savaş için hazır olması-maharetleri kazanılır.-Elbisenin eğerden çıkmadan durması, ayağın üzengîye alışması için iyi bir oyundur. Bu oyun sultanların ve beylerin oyunudur. ....Dört tür çevgân oynama vardır.... Çevgân oynayacak atın yapılı olması, tiz nefes olması, ayaklarının düzgün olması, yürüyüşü yumuşak bir at olması ve durdurunca emre uyan bir at olması gerekir.....Üstadların itüfakıyla denildi ki çevgân sopası vuran kişinin avucu ölçüsüyle on dokuz avuç olur. Eğer bundan fazla olursa koluna uymaz, kısasının ölçüsü on yedi avuç olmalıdır. Eğer bundan kısa olursa kişi eğilmek zorunda kalır. Çevgânın ağırlığı 55 miskal olmalıdır. Ağır olursa topa rahat vurulmaz. Hafifi 40 miskal olmalıdır. Eğer hafif olursa sopa titrer, topa vurulmaz. Ancak bu ölçüler oyuncuya göre değişebilir. Bunlar üstadların iyi olduğunu saydıkları ölçülerdir.....Çevgânda oyuncuların sayısı on iki kişi olması iyidir. Bundan çok olabilirler. İki grubun birer başcısı olur ve bir kişi onun arkasında durur ki, o hata yaparsa ona yardım etsin. Diğerleri orta yerde oynarlar; bunlar beş kişi ya da fazla olur. Ancak oyuncunun, savaş veya yarış, atı hazırlayan kişi olmaması gerekir.”, Mustafa Uğurlu, *Münyetü’l-Guzât*, Ankara, 1987, s.117-123.

<sup>166</sup> Coşkun Alptekin, “Musul Atâbeyliği”, c.7, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1989, s.574; Eşref Buharalı, “Sultan Nureddin Mahmud Zengî”, *Kafalı Armağanı*, Ankara, 2002, s.117.



nanıyor olması *Selçukluların* atabeylikleri ile *Memlûkler* arasındaki kültürel irtibatı gösteren delillerdendir.

11. asırda Türkler arasında *çevgân* oyununun çok önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Hattâ o kadar ki *çevgân* vurmakta yarışmak ödüllü müsabakalara ve kumara kadar varıyordu<sup>167</sup>. *Çevgân* oyunu *Selçuklular*da da varlığı bilinen bir oyundur<sup>168</sup>. Sultan Nûr ed-Dîn Mahmud Zengî'de iyi *çevgân* oynayan bir kişi idi. O, el-Cezire bölgesindeki dindar bir kişiye '*Ben sizin oyun oynayarak atlara eziyet edeceğinizi, atları yoracağınızı ve eğlence için boş vakit geçireceğinizi zannetmezdim*' sözleri üzerine, '*Eğlence için değil, askerîmiz ve atlarımızın her an düşmana karşı hazır olması için uğraşyoruz. Bu uçlarda düşmanla karşı karşıyayız. Saldırıları hazırlıklı olmalıyız. Bunları yapmazsak gece gündüz cihad yapamayız. Her kim ki bu oyunu oynamaya gelirse bu niyetle gelir ve bu da en büyük ibadetlerdendir*' diyerek bu oyunun maksad ve hikmetini çok veciz bir şekilde açıklamıştı<sup>169</sup>. *Memlûk* sultanları *Aybek*, *Baybars*, *Kalavun* v.b. *çevgân* oynayan sultanlardandı. *Kalavun* oyun esnasında emirlere çeşitli eşya, at, eğer ve hil'atler verirdi. Sultan el-Melik Said meydanda top oynarken attan düşmüş ve birkaç gün yattuktan sonra vefat etmişti<sup>170</sup>. *Memlûkler Devletinde* sultanların her hafta bu oyunu oynaması adettendi. Bütün bunlar *Memlûklerin* tevarüs ettikleri kültürü canlı tuttuklarının delillerindendir.

*Selçuklu-Memlûk* çizgisi kültürün muhtelif sahalarındaki tezahürleri yanında sanat eserlerinde de kendisini göstermiştir. Topkapı sarayında 640 numara ile kayıtlı bulunan *Memlûk aleminde* bulunan düğümlü geçmelerin *Selçuklular* devrine ait bir hususiyet olduğu ifade edilmektedir. *Selçuklu-Zengî-Eyyübî-Memlûk* çizgisindeki devamın en zarif bir örneği olan bu alem, *Suriye*'de devam eden özellikle cami ve medrese mihraplarında kullanılan geometrik örgülü düğümlü geçmelerin *Memlûkler* devrine aksinden başka bir şey değildir<sup>171</sup>.

<sup>167</sup> Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmuda Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, 1997, s.161-163.

<sup>168</sup> İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-Alâiye*, c.1, s. 62, 79, 161, 188, 191, 246, 258, 309, 316, 324, 370, 393, 448, c.2, 209.

<sup>169</sup> Buharalı, "Sultan Nureddin Mahmud Zengi", s.117.

<sup>170</sup> el-Makrizî, *es-Sulûk*, c.1, K.3, s.669,c.1, K.2, s.444; el-'Aynî, *'İkd el-Cumân*, c.1, s.141; Baybars el-Mansûrî, *Tuhfet el-Mulûkîyye*, s.92.

<sup>171</sup> Hülya Tezcan-Turgay Tezcan, *Türk Sancak Alemleri*, Ankara, 1992, s.16-17.

*Fuat Köprülü'nün tespitleriyle başladığımız bu makaleyi yine onun şu mülahazalarıyla bitirmek istiyoruz: "Ortaçağ'da, bütün Yakın şark İslâm-Türk Dünyası büyük bir kültür çevresi teşkil eder; bu çevre içindeki muhtelif sâhalar, bâzı mahallî ayrılıklara rağmen, içtimâî ve siyasî müesseselerde büyük benzeyişler gösterir."<sup>172</sup>*

<sup>172</sup> Fuat Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, c.7, 1943, s.458.